

ΑΘΑΝ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ

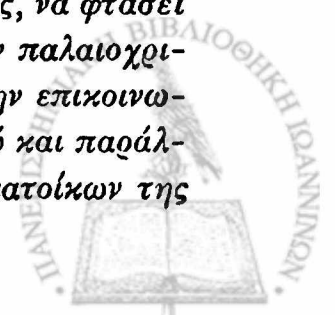
ΕΚΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

Α

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ανασκαφή διεξάγεται στο λόφο της Αγίας Τριάδας, ανατολικά του χωριού Κάτω Βασιλική, που βρίσκεται στο γεωγραφικό σύνορο της Αιτωλίας με τη Ναυπακτία, αλλά διοικητικά ανήκει στη δεύτερη. Η εξαιρετική θέση της περιοχής, από την οποία εποπτεύεται ο πατραϊκός κόλπος και τα περάσματα των πλοίων, ήδη από την αρχαία εποχή είχε επιλεγεί ως επίνειο της Καλυδώνος, του ονομαστού εκείνου πολιτικού και πολιτιστικού κέντρου της Αιτωλίας. Η παραθαλάσσια πόλη Χαλκίς, απ' όπου ξεκίνησαν πλοία για την Τροία κατά τον Όμηρο, που παρουσιάζει αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα και κατά την κλασική εποχή, ο ορεινός όγκος της άνυδρης και γυμνής Βαράσοβας με τα πολλά σπήλαια - ασκηταριά και τους ναούς της βυζαντινής περιόδου, ο λόφος της Αγίας Τριάδας στην ανατολικότερη άκρη του «κόλπου της Καλυδώνος» με τις δύο σειρές των τειχών, κλασικά - ελληνιστικά και παλαιοχριστιανικά - βυζαντινά, η παλαιοχριστιανική βασιλική στην κορυφή του, που χτίστηκε και με τα υλικά αρχαίου ιερού που πιθανότατα υψωνόταν στον ίδιο χώρο και ο μεσοβυζαντινός ναΐσκος, τα ερείπια του οποίου καλύπτουν το κεντρικό κλίτος της βασιλικής, όλες αυτές οι οικοδομικές φάσεις αποτελούν ορατά σημάδια της αδιάκοπης συνέχειας του πολιτισμού από τα ομηρικά χρόνια μέχρι σήμερα.

Ο σκοπός της ανασκαφής είναι διπλός: πέρα από το καθαρά εκπαιδευτικό-διδασκτικό μέρος αντικειμενικό στόχο έχει την κατά κύριο λόγο αποκάλυψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τη μελέτη των αρχιτεκτονικών της στοιχείων και με τα αρχαιολογικά δεδομένα που θα προκύψουν από τη σπουδή των ευρημάτων, σε συνδυασμό με τη γνωστή ιστορία της υπόλοιπης περιοχής, να φτάσει σε κάποια συμπεράσματα για την οικοδομική δραστηριότητα στην παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-6ος αι.), την πυκνότητα του πληθυσμού, την επικοινωνία Αιτωλίας και Φωκίδος μέσω της κοιλάδας του Εύηνου ποταμού και παράλληλα, ει δυνατόν, να σκιαγραφηθεί το καλλιτεχνικό επίπεδο των κατοίκων της

Δυτικής Στερεάς. Και ακόμη: στην πρώτη αυτή έκθεση γίνεται προσπάθεια να παρουσιασθούν τα ουσιώδη σημεία ζωής και πολιτισμού που επισημαίνονται με τη βοήθεια του υλικού, που βγαίνει στο φως από την ανασκαφή. Και καθώς η βασιλική αποκαλύπτει σιγά-σιγά τις πραγματικές της διαστάσεις γίνεται απόπειρα να διερευνηθεί ο ρόλος της σε συνάρτηση με την ύπαρξη τυχόν πολισμάτων ή συνοικισμών, εγχωρίων ή εισαγομένων σκευών και να εξετασθεί η μορφολογική της εξάρτηση από το υλικό, που ανήκει στην οικοδομική δραστηριότητα της προηγούμενης φάσης και τέλος η ίδια η βασιλική να ενταχθεί στην τυπολογία των παλαιοχριστιανικών ελλαδικών βασιλικών.

I. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Οι αρχαίοι συγγραφείς συχνά αναφέρονται στην Αιτωλία και ιδιαίτερα στις νοτιοδυτικές ακτές της από τις εκβολές του Αχελώου, όπου η περιτειχισμένη πόλη Οινιάδες, μέχρι το «Μολύκριον Ρίον¹» και τη Ναύπακτο. Ο Θουκυδίδης, εξιστορώντας τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τη συμμετοχή των Αιτωλών και Ακαρνάνων, περιγράφει με την ευκαιρία τις πόλεις της Αιτωλίας και σχολιάζει τη γενικότερη κατάσταση στην περιοχή που είχε γίνει θέατρο μαχών, ενώ παράλληλα παραθέτει και πληροφορίες που γνώριζε από παλαιότερους συγγραφείς². Στο περίφημο ιππικό των Αιτωλών «μέ τὰ ώραϊα ξανθὰ του ἄλογα» αναφέρεται ο Σοφοκλής³. Ο Πολύβιος ο Μεγαλοπολίτης, διηγούμενος τις καταστροφές του Φιλίππου στην Ακαρνανία και Αιτωλία κατά τον λεγόμενο συμμαχικό πόλεμο (220-217 π.Χ.) αναφέρεται και στη λεηλασία των παραλίων πόλεων Μολύκριου και Χαλκίδος⁴ από τους Αχαιούς κατά το 218 π.Χ. Ο γεωγράφος Στράβων, γράφοντας στα χρόνια του Χριστού, μας άφησε πλήθος πληροφοριών για τις αιτωλικές και ακαρνανικές πόλεις με ιδιαίτερη αναφορά στην Καλυδώνα και Πλευρώνα⁵, πόλεις που δεν αγνοούσε ο Όμηρος⁶. Γράφει συγκεκριμένα ο Στράβων για τους Αιτωλούς και Ακαρνάνες: «Ἐπει δὲ καὶ Ὅμηρος αὐτῶν ἐπὶ πολὺ μέμνηται καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταὶ τε καὶ συγγραφεῖς...»⁷, ενώ ο ίδιος αφιερώνει αξιόλογα τμήματα στο έργο του σημειώνοντας αναλυτικά τοπωνύμια και γεγονότα και συνθέτοντας, κάποτε και με πολλές α-

1. Τὸ δ' Ἀντίρριον ἐν μεθορίοις τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Λοκρῖδος ἴδονται, καλοῦσι δὲ Μολύκριον Ρίον. Στράβων 8, 2, 3. Βλ. και Θουκυδίδης, Β, 86: Ρίον τὸ Μολυκρικόν.

2. Βλ. π.χ. Β, 86 και Β, 102.

3. Ηλέκτρα, 705. Βλ. και Λιβ. 33, 7, 136.

4. Πολύβιος, V, 95 εξ.

5. Αἰτωλῶν δ' εἰσὶ Καλυδῶν τε καὶ Πλευρῶν, νῦν μὲν τεταπεινωμένα, τὸ δὲ παλαιὸν πρόσχημα τῆς Ἑλλάδος ἦν ταῦτα τὰ κτίσματα. Στράβων, 10, 2, 3.

6. Βλ. π.χ. Ξ, 115-117. Επίσης Στράβων, 8, 2, 3 και 10, 2, 19.

7. Στράβων, 10, 2, 23.

σάφεις, τον ιστορικο-γεωγραφικό χάρτη της περιοχής¹.

Για την «ἀγχίαλον Χαλκίδα» του Ομήρου², που έλαβε μέρος στον Τρωικό πόλεμο, ο Στράβων διέσωσε μερικές πληροφορίες. Την ονομάζει Χαλκίδα ή Υποχαλκίδα και την τοποθετεί κάτω από το ομώνυμο βουνό: «Ἐπὲρ δὲ τῆς Μολυκρείας Ταφιασσὸν καὶ Χαλκίδα, ὄρη ἰκανῶς ὑψηλά, ἐφ' οἷς πολίχνια Ἰδρυτο Μακυνία τε καὶ Χαλκίς, ὁμώνυμος τῷ ὄρει ἦν καὶ Ὑποχαλκίς καλοῦσι»³. Είναι ευνόητο ότι η πόλη έλαβε το όνομα από το απόκρημνο βουνό, όπου υπήρχαν μεταλλεία χαλκού: «...μετὰ δὲ τὸν Εὐῆνον τὸ ὄρος ἢ Χαλκίς ἦν Χαλκίαν εἰρηκεν Ἄρτεμίδωρος...» και «... Ἀπολλόδωρος δέ, ὡς πρότερον εἶπον, ὑπὲρ τῆς Μολυκρείας καὶ τὴν Χαλκίδα καὶ τὸν Ταφιασσόν· καὶ τὴν δὲ Καλυδῶνα μεταξὺ ἰδρυῖσθαι φησὶ τῆς τε Πλευρῶνος καὶ τῆς Χαλκίδος· εἰ μὴ ἄρα ἕτερον θετέον τὸ πρὸς Πλευρῶνι ὄρος Χαλκίαν καλούμενον, ἕτερον δὲ τὴν Χαλκίδα τὴν πρὸς Μολυκρεία»⁴. Ο Διονύσιος ο Περιηγητής διασώζει εσφαλμένες πληροφορίες⁵ για την περιοχή, ενώ ο Στέφανος Βυζάντιος νομίζει ότι η Χαλκίς είναι νήσος⁶. Ο Πausανίας στα «Φωκικά» κάνει λόγο για το Μολύκρειο ή Μολυκρικόν Ρίον, τη Μακύνεια και τη Χαλκίδα⁷. Στηριζόμενος στις ελληνικές πηγές και ο Πλίνιος αναφέρεται στις αιτωλικές παραθαλάσσιες πόλεις⁸.

1. Στράβων, 10, 2, 3-10, 2, 21. Ο μελετητής της περιοχής είναι απαραίτητο να έχει υπόψη του το ανασκαφικό έργο του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου και ιδιαίτερα τις μελέτες: Γ. Σωτηριάδης, Ζητήματα αιτωλικής ιστορίας και τοπογραφίας, BCH, 31 (1907) 270-320, Κ.Α.Ρωμαίος, Η' αρχαιολογική περιφέρεια, ΑΔ, 2 (1916) 44-55 (για τη Χαλκίδα 46-47), Ἴδιος, Κόρραι της Αιτωλίας, ΑΔ, 6 (1920-21) 60-98, Ἴδιος, Αι ελληνοδανικά ανασκαφικά Καλυδώνος, ΑΔ, 10 (1926) Παράρτ. 24-40, Fr. Poulsen-Konst. Rhomaios, Erster vorläufiger bericht über dänisch - Griechischen Ausgrabungen von Kalydon, Κοπεγχάγη 1927, E. Dyggue, Das Laphrion der tempelbezirk von Kalydon, Κοπεγχάγη 1948, Κ.Α. Ρωμαίος, Κέραμοι της Καλυδώνος, Αθήνα 1951, Α.Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφάι εν Μολυκρείω της Αιτωλίας, ΑΔ 9 (1922-25) Παράρτ. 55-64, Κ.Δ. Στεργιόπουλος, Η Αρχαία Αιτωλία (ιστορικογεωγραφική μελέτη), Αθήνα 1939 (για τη Χαλκίδα 38-40), G. Klaffenbach, Inscriptiones Aetoliae, (Inscriptiones Graeciae septentrionalis, IX, I²) Βερολίνο 1932.

2. Β, 638-640: Χαλκίδα τ' ἀγχίαλον Καλυδῶνά τε πετρῆεσαν (640).

3. Στράβων, 10, 2, 4.

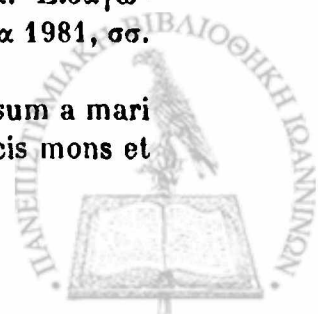
4. Στράβων, 10, 2, 21 όπου «...εἴτε Χαλκίδος εἴτε Χαλκίας τοῦ ὄρους...» και «... παρὰ τὴν Χαλκίδα καὶ Καλυδῶνα...».

5. «καὶ τὴν Πλευρῶνα μεταξὺ ἰδρυῖσθαι φησὶ τῆς τε Καλυδῶνος καὶ τῆς Χαλκίδος». Διονύσιος Περιηγητής, Σχόλια, 495.

6. Ο.π., 495.

7. Πausανίου Ελλάδος περιήγησις, βιβλία 9 και 10: Βοιωτικά και Φωκικά. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σημειώσεις Ν.Δ. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1981, σσ. 198 σημ. 3, 461 και εικ. 477, 462 και εικ. 178 και 179, 458.

8. Πλίνιος, Nat. Hist., 4, 6: «Aetoliae oppidum Calydon VII D passum a mari juxta Evenum amnem, dein Macynia, Molycria, cujus a tergo Chalcis mons et Taphiassus».

II. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Ο Στράβων ονομάζει την περιοχή της ανασκαφής «παραλία Καλυδώνος»¹. Ανάμεσα στα απόκρημνα βουνά Βαράσοβα και Κλόκοβα (η Χαλκίς και ο Ταφιασσός των αρχαίων πηγών)² ανοίγεται καταπράσινη κοιλάδα με χαμηλές λοφοσειρές, που καταλήγει στον Πατραϊκό κόλπο, όπου το σημερινό χωριό Κάτω Βασιλική (Σχ. 1 και πίν. 23α). Στη νοτιοανατολική πλαγιά της Βαράσοβας απλώνεται στενόμακρη χαράδρα, με κατηφορικό προς την πλευρά της θάλασσας επίπεδο, όπου τα ερείπια της πόλης Χαλκίδος. Βόρεια και νότια περιζώνεται με ισχυρό υστεροκλασσικό τείχος, που σώζεται σε μεγάλα τμήματα και σε ικανό ύψος (πίν. 16). Τα τείχη της Χαλκίδος εντυπωσίασαν τον Woodhouse³ και γι αυτό τα περιέγραψε αναλυτικά. Η μνημειώδης είσοδος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά (πίν.15). Περπατώντας κατά μήκος της πόλης με τον καθηγητή Αντώνη Ζώη καταμετρήσαμε δώδεκα μεγάλα οικοδομήματα που διασώζουν τα θεμέλια και τα ερείπιά τους από πελεκημένους μαρμάρινους ογκόλιθους. Ο Κ. Ρωμαίος επισκέπτεται την περιοχή το 1916 και σημειώνει: «*Εντός τῆς κοιλάδος ἐλάχιστα φαίνονται ἴχνη κατασκευῶν, ἡ δὲ τραχύτης τοῦ ἐδάφους δὲν ὑπολείπεται τῆς τοῦ λοιποῦ ὄρους. Πῶς λοιπὸν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν ἀγρίαν ταύτην ἐρημίαν πόλις καὶ μάλιστα ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατοικηθεῖσα;*»⁴. Στην ανατολική πλευρά της πόλης σώζεται μέχρι σήμερα τεράστιο λατομείο με έκδηλα τα σημεία της χρησιμοποίησής του. Πολλοί λατομημένοι ογκόλιθοι βρίσκονται *in situ* και δεν μεταφέρθηκαν από κάποια άγνωστη αιτία. Υποθέτουμε ότι οι ογκόλιθοι σύρονταν ως κάτω στην ακροθαλασσιά και από εκεί με πλοία μεταφέρονταν στην Πάτρα που βρίσκεται ακριβώς απέναντι. Με το υλικό αυτό ίσως χτίστηκε η αρχαία Πάτρα και τα δημόσια οικοδομήματά της⁵. Με το ίδιο υλικό χτίστηκαν και τα τείχη της Χαλκίδος (πίν. 15 και 16). Υπολογίζουμε ότι, επειδή στο χώρο αυτό η πόλη δεν διαθέτει κάποιο λόφο χρησιμοποίησαν τον λόφο που βρίσκεται ανατολικά της Χαλκίδος και του σημερινού χωριού Κάτω Βασιλική, που μας είναι γνωστός ως λόφος της Αγίας Τριάδας (Σχ. 1). Τον περιτείχισαν και στην κορυφή ύψωσαν τα ιερά τους, ενώ στην ανατολικότερη ομαλή πλαγιά κατασκεύασαν στάδιο μάλλον, αν υπολογίζουμε καλά από τα επιφανειακά κατάλοιπα που σώζονται ως σήμερα.

1. Στράβων, 10, 2, 3.

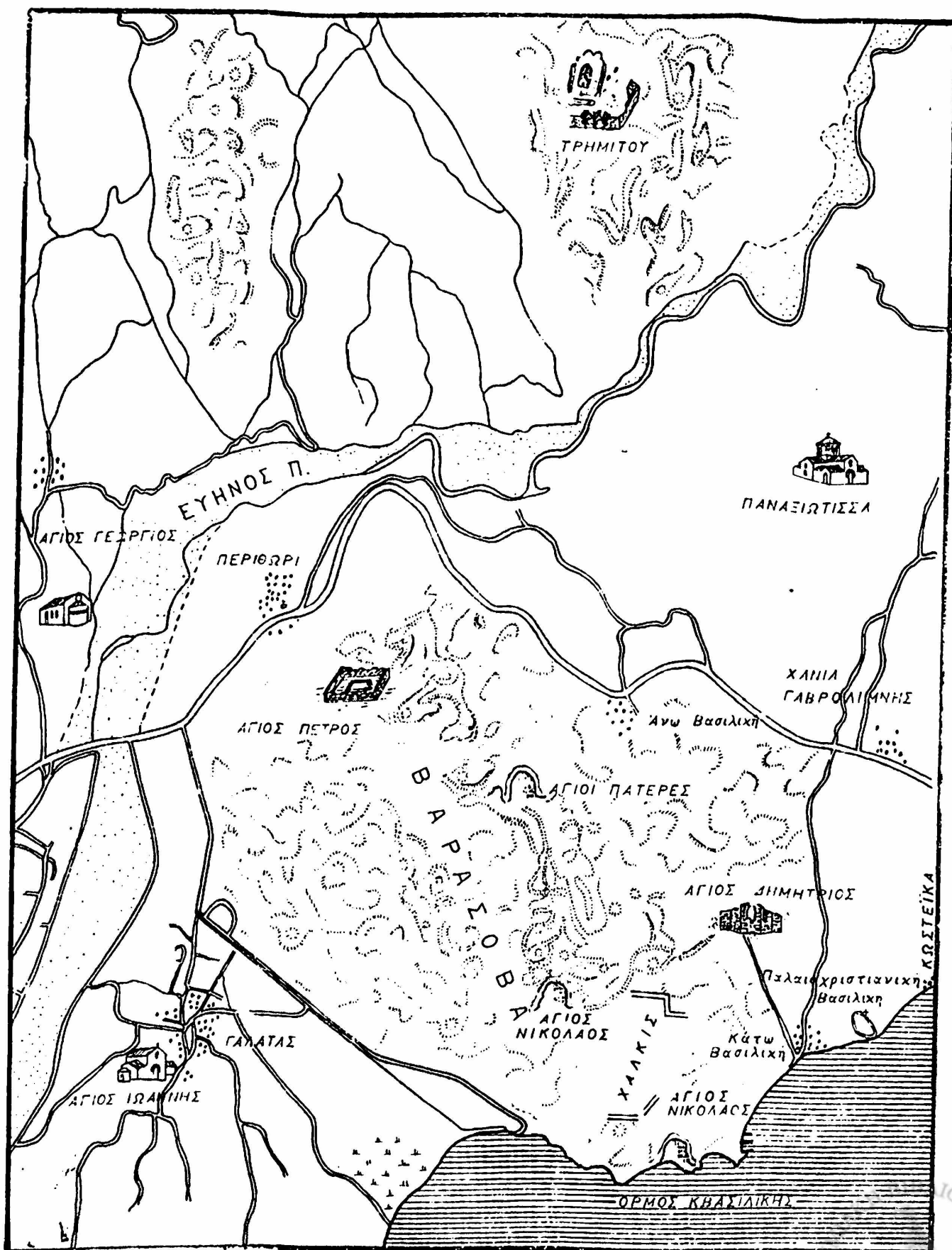
2. «*Υπὲρ δὲ τῆς Μολυκρείας Ταφιασσὸν καὶ Χαλκίδα, ὄρη ἰκανῶς ὑψηλά*». Στράβων, 10, 2, 4.

3. Woodhouse W.J., *Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897, 107-114.

4. Κ. Α. Ρωμαίος, *Χαλκίς*, ΑΔ, 2 (1916) Παράρτ., 46.

5. Είναι συμπτωματικό άραγε ότι στη δεκαετία του 1970 το καινούργιο λιμάνι της Πάτρας χτίστηκε με υλικό που μεταφέρθηκε από τους βράχους της νότιας πλευράς της Βαράσοβας, όπου η ακραία απόληξη του αρχαίου λατομείου;

Σχ. 1. Η Βαράσοβα με την περιοχή και τα μνημεία της .

Μελλοντική ανασκαφή από κλασσικούς αρχαιολόγους θα ξεκαθαρίσει το ζήτημα. Πελεκημένοι ογκόλιθοι από την περιοχή θα μετεφέρθηκαν, καθώς φαίνεται, παλαιότερα στον παραθαλάσσιο επίσης οικισμό Κωστέικα, που απέχει από το λόφο δύο χιλιόμετρα περίπου ανατολικότερα, όπου και βρίσκονται μέχρι σήμερα (πίν. 21α-β).

Ο χαμηλός λόφος της Αγίας Τριάδας περιβάλλεται από τη μικρή πεδιάδα της Κάτω Βασιλικής, εκτός από τη νότια πλευρά που βρέχεται από τον Πατραϊκό κόλπο (Σχ. 1 και πίν. 23α-β και 24α). Η θέση του είναι θαυμάσια και ελέγχει και τη θάλασσα και την ξηρά. «Ο λόφος είναι μοναδικός εις τὰ πέριξ, ὥστε κάλλιστα ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀκρόπολις» σημειώνει ο Κ. Ρωμαίος¹. Στα ριζά του λόφου υψώνεται κατά διαστήματα κλασσικό ισοδομικό τείχος, χτισμένο με ογκόλιθους που μεταφέρθηκαν ίσως από το λατομείο της Χαλκίδος, ενώ στην βορειοανατολική πλευρά σώζονται και δύο πύργοι. Ορισμένα τμήματα φέρουν επισκευές ή είναι ξαναχτισμένα στη βυζαντινή περίοδο (πίν. 24β). Στη δυτική πλευρά, κάτω από την παλαιοχριστιανική βασιλική που ανασκάπτεται, υψώθηκε δεύτερο αναλημματικό τείχος της ίδιας εποχής με τη βασιλική. Μικρότεροι πελεκημένοι ογκόλιθοι με άφθονη χρήση πλίνθων και κεραμιδιών υποβοηθούν τη χρονολογική ταύτιση.

Ο Μαστροκόστας² τοποθετεί στο λόφο της Αγίας Τριάδας την ομηρική «αγχιάλο» Χαλκίδα ακολουθώντας τις σκέψεις και τα επιχειρήματα του Ρωμαίου. Πράγματι ο Ρωμαίος αναζητώντας τα ίχνη της ομηρικής Χαλκίδος γράφει: «...νομίζω ὅτι ἀνεῦρον τὰ τείχη καὶ τὴν θέσιν τῆς ἀγχιάλου πόλεως παρὰ τὸ μικρὸν χωρίον τῆς Βασιλικῆς, κείμενον εὐθὺς ὑπὸ τοὺς ἀνατολικούς πρόποδας τῆς Βαράσοβας παρὰ τὴν θάλασσαν. ΒΑ τοῦ χωρίου περὶ τὰ 300μ. καὶ εὐθὺς παρὰ τὴν θάλασσαν ὑψοῦται λόφος μικρὸς στεφανούμενος ὑπὸ τείχους, με πύργους τετραγώνους, μεσαιωνικοῦ. Ἄλλὰ κατωτέρω τοῦ τείχους τούτου παρετήρησα δύο διακεκριμένους περιβόλους τειχῶν ἀνηκόντων εἰς χρόνους ἑλληνικούς, ἐξ ὧν ὁ μὲν εἶχε τοὺς πύργους τετραγώνους, ὁ δὲ ἡμικυκλικούς. Οἱ περιβόλοι μόλις διακρίνονται ὑπὸ τὸ ἔδαφος. Καὶ τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν σιωπὴν τῶν τοπογράφων. Διότι ἄλλως μὲν φωνῆ πάντες ἐδῶ θὰ ἐτοποθέτουσαν τὴν Χαλκίδα. Διότι ὀπισθεν τοῦ λόφου ἐκτείνεται εὐφορος πεδιάς, ὅπου ἦ καὶ παρὰ τὴν παραλίαν ἠδύνατο νὰ συνοικισθῇ μὲ πᾶσαν ἄνεσιν ἢ πόλιν»³. Τὴν ἴδια ἀποψη υποστηρίζει και ο Κ.Δ. Στεργιόπουλος⁴, ο οποίος σημειώνει τις αλληλοσυγκρουόμενες και συχνά ασαφείς απόψεις και των αρχαίων συγγραφέων ως προς την ακριβή

1. ΑΔ, 2 (1916) 47.

2. ΑΔ, 16 (1960) Χρονικά, 196.

3. Κ.Α. Ρωμαίος, Χαλκίς, ΑΔ, 2 (1916) Παράρτ., 47.

4. Κ.Δ. Στεργιόπουλος, Η Αρχαία Αιτωλία, 38-40 όπου (39) προσθέτει: «Δὲν ὑπῆρξε σπουδαία πόλις ἢ Χαλκίς κατὰ τοὺς ἱστορικούς χρόνους ὥστε νὰ ἠδύνατο νὰ ἐκλύσῃ ὡς παράλιος ἐνδιαφέρον ἐξαιρετικὸν καὶ νὰ κληροδοτήσῃ εἰς ἡμᾶς πληροφορίας σαφείς».

θέση της Χαλκίδος. Ο δε Κ. Συριόπουλος σημειώνει πως από τον λόφο της Αγίας Τριάδας «συνελέγησαν πιθανά ΥΕ όστρακα και τεμάχια οφιανού, ως και κλασσικά και ελληνοιστικά όστρακα. Η θέσις ταυτίζεται προς την κορινθιακήν αποικίαν Υποχαλκίδα»¹.

Άλλοι, όπως ο Woodhouse², τοποθετούν τη Χαλκίδα στην ανατολική πλευρά της Βαράσοβας, όπου η περιτειχισμένη πόλη με τα ερείπια και το λατομείο. Νομίζουμε ότι η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στον παρακάτω συλλογισμό: Δεν αποκλείεται η προϊστορική Χαλκίς να είχε ιδρυθεί και να έζησε μερικούς αιώνες στο χώρο της ανατολικής Βαράσοβας όπου χρησιμοποιούσε ως ιερά κορυφές τις ψηλότερες κορυφές, που βρίσκονται πάνω από την πόλη ή ως ιερά σπήλαια ένα ή περισσότερα από τα σπήλαια που αργότερα μετατράπηκαν σε χριστιανικά ασκηταριά³. Στην κλασσική και ελληνοιστική όμως φάση της επεκτάθηκε και μετέφερε τις θρησκευτικές και πολιτιστικές της δραστηριότητες στο λόφο της Αγίας Τριάδας, όπου ύψωσε πιθανότατα ιερό και κατασκεύασε και στάδιο. Έτσι ίσως έγινε η πόλη - σύνδεσμος των άλλων κοντινών αιτωλικών πόλεων, που ήταν προσανατολισμένες προς τον Πατραϊκό κόλπο (Μακύνεια, Μολύκρειον, Καλυδών, Νέα Πλευρών, Ναύπακτος, Κάλλιον) και σε ωρισμένα χρονικά διαστήματα ίσως και της απέναντι Πάτρας.

III. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Η ανασκαφή διεξήχθη σε δύο φάσεις⁴. Η πρώτη κάλυψε το χρονικό διάστημα από 1-16 Σεπτεμβρίου 1982 και περιελάμβανε: α) Επιφανειακό καθαρισμό στην κορυφή του λόφου της Αγίας Τριάδας, β) περισυλλογή οστράκων και άλλων κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων από την κορυφή και την γύρω

1. Κ. Συριόπουλος, Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Αθήνα 1968, 112. Βλ. και RE, III, 2 (1899) στ. 2089. H S. Benton, The Ionian Islands, BSA 32(1931-32) Aetolia and Akarnania, 238-239, εικ. 19, 20, παρουσιάζει όστρακα νεολιθικής εποχής από την περιοχή της Χαλκίδος. Ευχαριστώ, με την ευκαιρία, τον καθηγητή Klaus Kilian, της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής για τη χρήσιμη συζήτηση που είχε την καλωσύνη να κάνει μαζί μου για τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα ευρήματα της προϊστορικής και κλασσικής Χαλκίδος.

2. Woodhouse, ο.π., 107-114.

3. Βλ. γι' αυτά: Αθαν. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, 80-81 και 176-183 και Θ. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας, ΗΧ, 27 (1985) 105-114 και πίν. 2-12.

4. Το λεπτομερειακό πρόγραμμα των ανασκαφών και των δύο φάσεων, την καθημερινή πορεία των εργασιών, τις δυσκολίες και τα προβλήματα καθώς και τις μέχρι τώρα διαπιστώσεις μπορεί να τις μελετήσει ο ενδιαφερόμενος ερευνητής στο «Ημερολόγιο της Ανασκαφής», που αντίγραφέ του έχουν καταταθεί στον Αρχαιολογικό Τομέα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στην Η' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και στο Υπουργείο Πολιτισμού. Στην

περιοχή, γ) πρώτες τομές στο χώρο της αψίδας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Η δεύτερη φάση κράτησε από 1-17 Σεπτεμβρίου 1984 και περιελάμβανε συστηματική ανασκαφή της κορυφής του λόφου όπου η παλαιοχριστιανική βασιλική, αρχής γενομένης από το χώρο της αψίδας, που είχε εντοπισθεί με τις εργασίες της πρώτης φάσης.

Α. Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ (ΠΒ)

Αποκαλύφτηκε μεγάλο τμήμα του μνημείου σε βάθος 1,20 μ., ολόκληρη η αψίδα και τα τρία κλίτη από τα ανατολικά προς τα δυτικά σε μήκος 12 μ. Παράλληλα, με τομές, επισημάνθηκε η δυτική πλευρά του νάρθηκα (πλάτους 18,70 μ.) και έγινε έτσι γνωστό το μήκος του κύριου ναού που είναι 28 μ. χωρίς την αψίδα. Οι εργασίες της ανασκαφής άρχιζαν από τον χώρο της αψίδας και συνεχίζονταν με κατεύθυνση προς τα δυτικά. Σε κάθε φάση προχωρούσαμε σε βάθος 0,30 μ. Από την επιφάνεια της ανασκαφής μέχρι το βάθος του 1,20 μ. η στρωματογραφία του εδάφους είναι ομοιόμορφη χωρίς αισθητές διαφοροποιήσεις.

1. Η αψίδα: Είναι ημικυκλική με τόξο 14 μ. εξωτερικά, χορδή 6,50 μ., ακτίνα 3,30 μ. και πάχος τοίχου 1 μ. Διατηρείται σε ύψος 1,20 μ. από τα θε-

πρώτη φάση της προετοιμασίας έλαβαν μέρος: ο αρχιτέκτων Χρ. Κατσιμπίνης, ο σχεδιαστής Γιάννης Διαμαντόπουλος, οι φωτογράφοι Γιώργος Χουλιάρης και Γιώργος Ρίζος και οι φοιτητές του Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Γλ. Χατζούλη, Κλ. Εξάρχου, Ντ. Λουλοπούλου, Αθαν. Γιαννοπούλου, Ασημ. Καρδάση, Θεοδ. Παππά, Πέτρ. Σαμσάρης, Ευάγ. Μουρλάς, Παρ. Γιούνη και Παρ. Τσιβελεκίδου. Στη δεύτερη φάση πήραν μέρος: οι αρχιτέκτονες Χρ. Κατσιμπίνης, Γιάννης Πατσουμάς και Γιώργος Χρυσικόπουλος, οι αρχαιολόγοι Γεωργία Δημακογιάννη, Κατερίνα Παναγιωτουνάκου - Πατσουμά, ο φωτογράφος Γιώργος Χουλιάρης, ο σχεδιαστής Γιάννης Διαμαντόπουλος και οι φοιτήτριες Γλ. Χατζούλη, Χαρά Λάμπρη, Κλ. Εξάρχου, Στ. Μανδαλάκη. Το συνεργείο των εργατών διηύθυνε ο πεπειραμένος αρχιμάστορας κυρ-Θανάσης Νικολάου. Η ανασκαφή έγινε με άδεια του Κ.Α.Σ. του Υπουργείου Πολιτισμού με τη συνεργασία των δύο Εφορειών α) Η' Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (έδρα Ιωάννινα, προϊστάμενος Δ. Τριανταφυλλόπουλος), β) ΣΤ' προϊστ. και Κλασικών Αρχαιοτήτων (έδρα Πάτρα, προϊστάμενος Λάζαρος Κολώνας), και την χρηματοδότηση από το σχετικό κονδύλι των ανασκαφών το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Με την γενική εποπτεία του καθηγ. Αντώνη Ζώη έγινε ο προγραμματισμός και ο γενικός σχεδιασμός της ανασκαφής που περιελάμβανε:

- α. Οριοθέτηση του χώρου ανασκαφής
- β. Ανασκαφή κατά τμήματα.
- γ. Μελέτη της στρωματογραφίας του εδάφους.
- δ. Καταγραφή κατά τμήματα της ανασκαφής.
- ε. Γενική καταγραφή της πορείας των εργασιών.
- στ. Πλύσιμο, ταξινόμηση και καταγραφή οστράκων και άλλων κινητών ευρημάτων.
- ζ' Φωτογράφιση γενική του χώρου, κατά τμήματα και των ευρημάτων.
- η' Σχεδίαση του χώρου, των λεπτομερειακών στοιχείων και των ευρημάτων.

μέλιά της και στηρίζεται σε κρηπίδα ύψους 0,20 εκ. Η τοιχοδομία ενισχύεται με άφθονο κονίαμα. Εσωτερικά διατηρείται σε μερικά τμήματα το αρμολόγημα. Δεν παρατηρήθηκαν ίχνη χρώματος.

Το κύριο χαρακτηριστικό της αψίδας είναι οι πέντε χτιστές αντηρίδες, που τοποθετούνται ακτινωτά στον κυλινδρικό τοίχο (πίν. 26α-β)¹. Ογκώδεις ορθογώνιοι λιθόπλινθοι από τον αρχαίο χώρο τοποθετούνται σε δεύτερη χρήση, ιδιαίτερα ως θεμέλια των αντηρίδων (πίν. 26α, 28α). Το πάχος των αντηρίδων (1μ.), ο αριθμός τους (5), η χορδή της αψίδας (6,50 μ.) και το ισχυρό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της αποτελούν πρώτες ενδείξεις για τον όγκο και το ύψος της αψίδας.

Το πλησιέστερο γνωστό παράδειγμα αντίστοιχου μνημείου με πέντε αντηρίδες είναι της βασιλικής Α της Νικόπολης². Αλλά εκεί η ανατολική παρειά των αντηρίδων δημιουργεί ορθή γωνία με το έδαφος ενώ εδώ οι αντηρίδες «σβύνουν» στο έδαφος σε απόσταση 2,50 μ. από τον κύλινδρο της αψίδας. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τη βασιλική Β της Νικόπολης³. Αυτό σημαίνει ίσως ότι οι αντηρίδες της αψίδας της βασιλικής δεν είχαν μεγάλο ύψος και ότι το ίδιο αναλογικά θα συνέβαινε και με την ίδια την αψίδα⁴. Άλλωστε οι διαστάσεις του ναού (28 μ. μήκος χωρίς την αψίδα και 18,70 μ. πλάτος, ένθ. πίν. Α) φανερώνουν μεγάλο κτίριο όχι όμως εντυπωσιακών διαστάσεων όπως π.χ. οι βασιλικές Α και Β της Νικόπολης (Βασιλική Α, 46 μ. μήκος, Βασιλική Β, 69 μ. μήκος)⁵. Και ενώ η εξωτερική πλευρά της αψίδας με τις πέντε αντηρίδες (ένθ. πίν. Α, χώρος Β) έδειξε πολύ γρήγορα την πραγματική της εικόνα, στο εσωτερικό τμήμα (χώρος Α) χρειάστηκε προσεκτική ανασκαφή με αλληπάλληλες τομές μέχρις ότου ξεκαθαριστεί το ζήτημα. Μεταγενέστερος ναΐσκος (στο εξής ΜΝ), χτισμένος στο μεσαίο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (στο εξής ΠΒ), και στο ανατολικό τμήμα του, εφάπτονταν ως προς την εξωτερική πλευρά της αψίδας του με το μεγαλύτερο τμήμα της εσωτερικής πλευράς του τόξου της αψίδας της ΠΒ (πίν. 36).

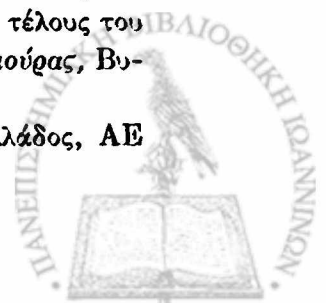
1. Βλ. Α. Ορλάνδου, Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης, Αθήνα 1954, τόμ. ΙΙ, 572: «Ευρίσκομεν εις τὴν Ἡπειρον ἰδίαν (Νικοπόλεως Βασιλικαὶ Α, Β καὶ Γ, Παραμυθιά) κτιστὰς ἀντηρίδας προσκεκολλημένας ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος».

2. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, σελ. 221, εικ. 175.

3. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, εικ. 176.

4. Ένα κάποιο μέτρο σύγκρισης παρέχει η Επισκοπή Μάστρου, όπου εκεί οι ακτινωτά τοποθετημένες αντηρίδες είναι τρεις, που σημαίνει ότι το μέγεθος και το ύψος της αψίδας είναι μικρότερο από την αντίστοιχη της Κάτω Βασιλικής. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ἡπειρον (ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος), Θεσσαλονίκη 1975, 11-20, 95-105, Α. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, 197-199.

5. Βλ. σχετικά Γ.Α. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ (1929) σελ. 206 για τὴν Α και 201 για τὴ Β.

Για την κατασκευή της αψίδας της ΠΒ, καθώς και των αντηρίδων, χρησιμοποιήθηκαν πελεκημένοι ασβεστόλιθοι από τα ερείπια της περιοχής και ορθογώνιοι δόμοι από παλαιότερο κλασσικό ή ελληνιστικό κτίσμα. Εξάλλου γίνεται συχνή χρήση σε οριζόντιες στρώσεις πήλινων πλίνθων, μερικές από τις οποίες φέρουν έκτυπο σφράγισμα κύκλου.

2. *Τα παστοφόρια*: Οι στυλοβάτες, που χωρίζουν τα κλίτη σε κεντρικό και πλάγια, φθάνουν ως τον ανατολικό τοίχο της ΠΒ. Δεν συμβαίνει το ίδιο και στα πλάγια κλίτη. Η ανάπτυξή τους προς τα ανατολικά διακόπτεται επειδή δημιουργούνται βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά του κεντρικού κλίτους κλειστά ορθογώνια δωμάτια (οι χώροι Δ και Ε), τα λεγόμενα παστοφόρια¹. Τα μέχρι τώρα στοιχεία δείχνουν ότι, πιθανότατα, δεν υπήρχε ελεύθερη επικοινωνία των παστοφορίων με το ιερό, αλλ' ότι η πρόσβαση προς τα παστοφόρια γινόταν από τα πλάγια κλίτη. Κατ' αρχήν οι απολήξεις των δυτικών τοίχων των παστοφορίων, που επεκτείνονται 0,80 μ. προς το εσωτερικό του κεντρικού κλίτους, δημιουργούν προϋποθέσεις στήριξης μεγάλου εγκάρσιου τόξου. Στοιχεία στήριξης τοξωτών ανοιγμάτων, κατά μήκος των στυλοβατών που χωρίζουν τα κλίτη, δεν βρέθηκαν ακόμη. Γιαυτό λειτουργικότερη φαίνεται η χρήση των δύο υπαρχόντων απολήξεων ως στηριγμάτων «θριαμβευτικού τόξου», που χώριζε το ιερό βήμα από τον κύριο ναό και έδινε μεγαλοπρέπεια στο κεντρικό κλίτος και γενικότερα στο εσωτερικό του ναού. Δεν αποκλείεται επίσης οι δύο αυτές προβολές των δυτικών τοίχων των παστοφορίων προς το κεντρικό κλίτος να στήριζαν «φράγμα πρεσβυτερίου».

3. *Τα κλίτη*: Το κεντρικό κλίτος (πλάτους 8 μ. και μήκους 22 μ. χωρίς την αψίδα) είναι πλατύτερο από την χορδή του ημικυκλίου της αψίδας και χωρίζεται από τα πλάγια κλίτη με ισχυρούς στυλοβάτες πάχους 0,80 μ. Για την κατασκευή των στυλοβατών χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση ορθογώνιοι λιθόπλινθοι από το αρχαίο κτίσμα. Μερικοί φέρουν περιταίνια και άπεργο (πίν. 31α).

Ο χώρος του ιερού έχει υποστεί κατά καιρούς τόσες καταστροφές και αλλοιώσεις - ιδιαίτερα με την κατασκευή του ΜΝ - ώστε να μη διασώζει ούτε ένα μικρό τμήμα από το δάπεδό του (πίν. 34β). Μία πήλινη πλίνθος που βρέθηκε ακέρια στο χώρο Η (πίν. 31β) και αποτελούσε τμήμα δαπέδου καθώς επίσης και αρκετά μικρά βότσαλα που επισημάνθηκαν στο χώρο Α και έφεραν κονίαμα και ίχνη χρώματος (πίν. 47β) φανερώνουν την ύπαρξη δαπέδου του αρχικού ναού. Μία πρώτη υπόθεση θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί για το χώρο Α του ιερού ότι ήταν στρωμένος με έγχρωμο βοτσαλωτό μωσαϊκό δάπεδο, ενώ οι υπόλοιποι χώροι του κεντρικού και των πλαγίων κλιτών (Δ, Ε, Ζ, Η, Θ) ήταν στρωμένοι με πήλινες πλίνθους. Την υπόθεση ενισχύει και η ύπαρξη στο δυτι-

1. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, σσ. 224-228.

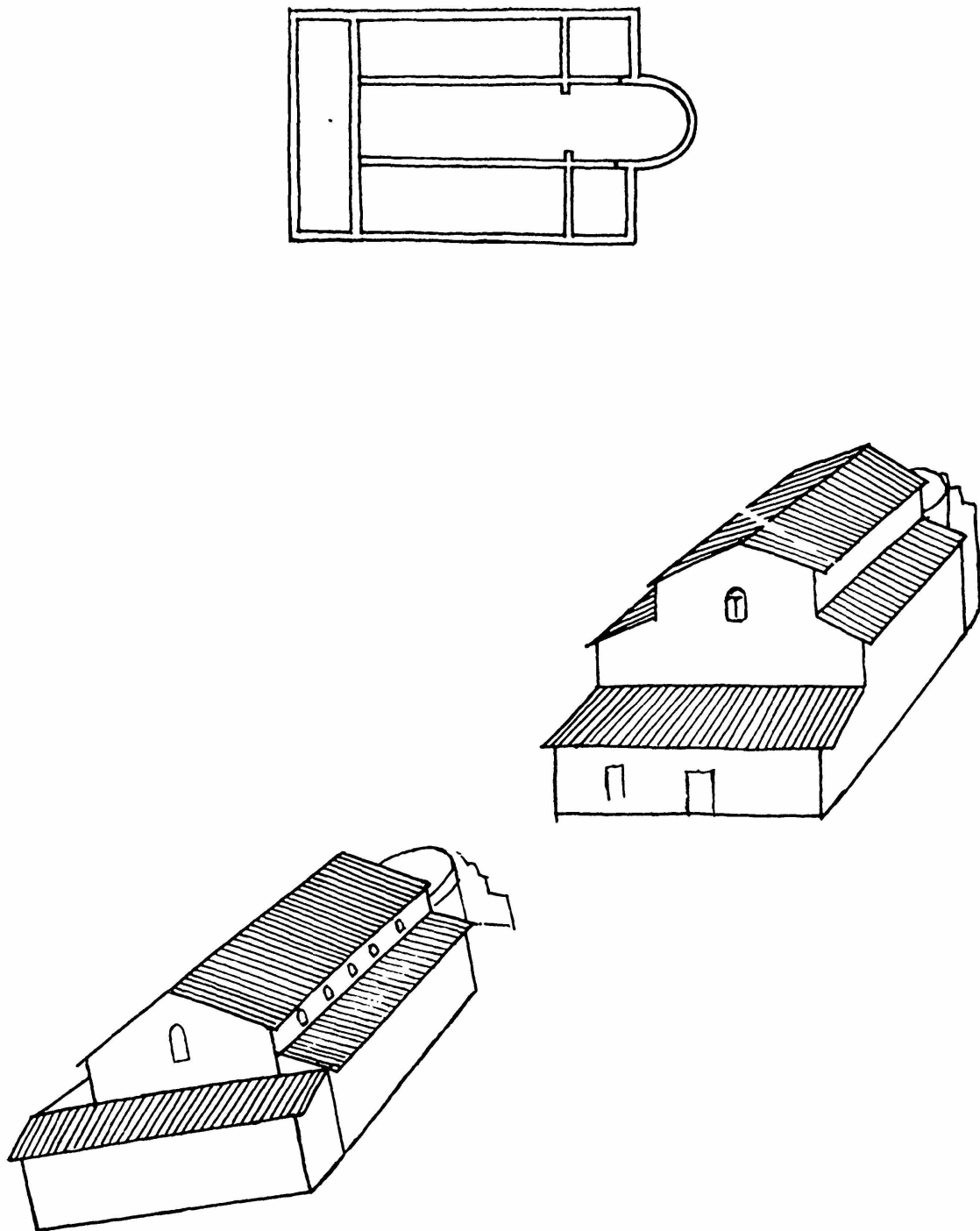

κό κατώφλι του νάρθηκα της ΠΒ πήλινης πλίνθου (πίν. 33). Από τους χώρους του κεντρικού και των πλαγίων κλιτών αφαιρέθηκαν μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων κεράμων, που από τα σχήματά τους βοηθούσαν στην αναγνώριση των στρωτήρων και των καλυπτήρων της στέγης. Επίσης μεγάλος αριθμός θραυσμάτων πλίνθων που αποτελούσαν υλικό της τοιχοποιίας. Στο τμήμα του ιερού όμως (χώρος Α) μαζί με τα θράυσματα των πλίνθων και των κεράμων περιυελέγησαν και πολλοί λεπτότεροι κέραμοι καθώς και οικοδομικό υλικό (σφήνες, κλειδιά, διαχωριστικοί πεσσίσκοι παραθύρων, τμήματα λίθινων περιθυρωμάτων, τεμάχια σοβά) από τον ΜΝ. Στον ίδιο χώρο και σε σκαφή 0,30 μ. κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου του ΜΝ βρέθηκε η κρηπίδα της ΠΒ: ογκώδεις λιθόπλινθοι 1 x 2 μ., ταραγμένοι και βυθισμένοι προς το κέντρο του κλίτους και ανασηκωμένοι στα πλάγια, ίσως από κάποιο ισχυρό σεισμό που συγκλόνησε το κτίριο κι έρριξε όλο το βάρος της στέγης στο κεντρικό κλίτος. Δεν αποκλείεται βέβαια η κρηπίδα της ΠΒ να είναι η ίδια κρηπίδα αρχαίου ιερού ή άλλου προγενέστερου κτηρίου. Στην ταύτιση αυτή μας οδηγεί η ύπαρξη λίθινων κρηπίδας αρχαίου κτηρίου, η βορειοανατολική γωνία της οποίας επισημάνθηκε με μια πρώτη τομή τρία περίπου μέτρα βορειοανατολικά της αψίδας. Η κρηπίδα αυτή βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το λίθινο δάπεδο της ΠΒ.

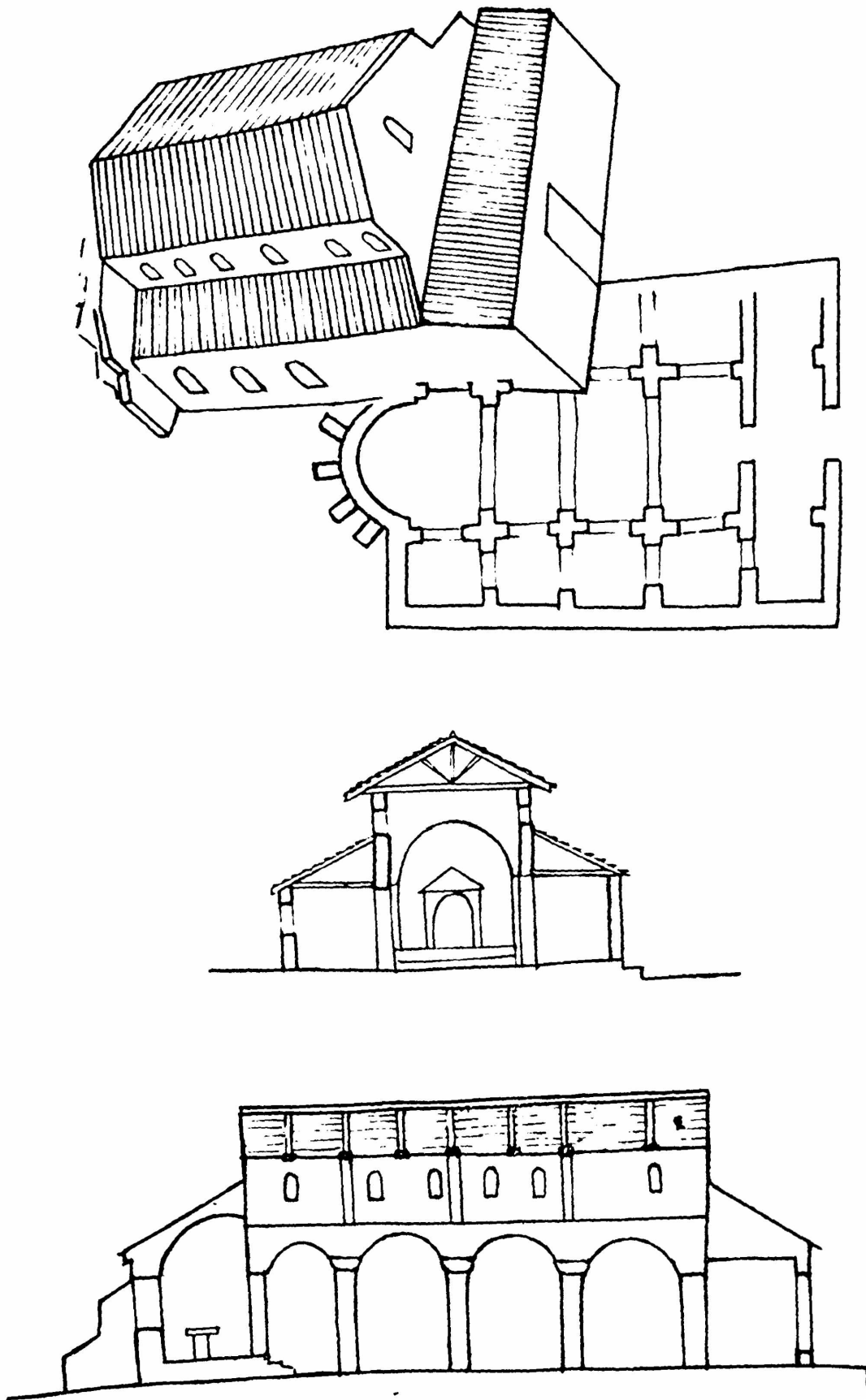
4. Ο νάρθηκας: Προεκτεινόμενα τα κλίτη δυτικά συναντούν εγκάρσιο νάρθηκα, που περικλείεται στην προέκταση των εξωτερικών μακρών τοίχων, του δυτικού τοίχου και του άλλου που βρίσκεται ανατολικότερα κατά 4 μέτρα και είναι παράλληλος προς τον δυτικό (ένθ. πίν. Α). Στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα αποκαλύφθηκε χτιστός αναλημματικός τοίχος που είχε σκοπό να προλάβει τυχόν κατολίσθηση λόγω του αποκρήμνου εκείνης της πλευράς του λοφίσκου.

5. Απόπειρα αναπαράστασης: Με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα προβαίνουμε σε μια πρώτη υποθετική αναπαράσταση με σχεδιασμό της κάτοψης της ΠΒ (Σχ. 2 και 3). Τα στοιχεία είναι ακόμη ελάχιστα, αλλά είναι δυνατό να δώσουν μια γενική ιδέα του αρχιτεκτονικού σχήματος του κτηρίου. Οι υποθετικοί τρόποι στέγασης προσπαθούν να δείξουν το ύψος και να διαλευκάνουν το πρόβλημα του φωτισμού (Σχ. 2β-γ και 3β). Ανοιχτό παραμένει, μεταξύ των άλλων, και το πρόβλημα της ύπαρξης κιόνων ή πεσσών, στοιχεία ή αποτμήματα των οποίων ακόμη δεν βρέθηκαν.

Σχ. 2. Πρώτη απόπειρα αποκατάστασης της βασιλικής.
α. κάτοψη, β. πρώτος τρόπος στέγασης, γ. δεύτερος τρόπος στέγασης.

Σχ. 3. Δεύτερη απόπειρα αποκατάστασης της βασιλικής.
 α. Κάτοψη και τρόπος στέγασης, β. Τομή κατά πλάτος, γ. Τομή κατά μήκος.

B. Ο ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΣ ΝΑ·Ι·ΣΚΟΣ (MN)

Στα ερείπια του ανατολικού τμήματος του κεντρικού κλίτους της ΠΒ, που ουσιαστικά καλύπτει το ιερό βήμα (ένθ. πίν. Β, χώροι Α, Γ), χτίστηκε μονόχωρος ναΐσκος με ευτελή υλικά. Δεν χρησιμοποιήθηκε η παλαιά μεγάλη αψίδα της ΠΒ παρά μόνο ως στήριγμα του εξωτερικού κυλίνδρου της μικρής αψίδας του ναΐσκου (πίν. 36). Το φαινόμενο είναι συνηθισμένο στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς. Ήδη έχουν επισημανθεί αντίστοιχα παραδείγματα τρίκλιτων παλαιοχριστιανικών βασιλικών, που σε κάποια μεταγενέστερη φάση περιόριστηκαν στο κεντρικό κλίτος ή χτίστηκε νέος μονόχωρος ναΐσκος καταλαμβάνοντας ολόκληρο ή τμήμα του ίδιου κλίτους¹. Σε σπανιότερες περιπτώσεις συμπτυσσόταν και η αψίδα προς τα δυτικά, η παλαιά αχρηστευόταν και χτιζόταν νέα, όπως συμβαίνει π.χ. με τις αψίδες της Αγίας Σοφίας Μόκιστας στην Αιτωλία και της βασιλικής Δραγαμέστου στην Ακαρνανία². Επισημαίνεται ότι ο MN δεν είναι σωστά προσανατολισμένος, όπως φαίνεται και στο σχέδιο του ένθετου πίνακα Β (χώρος Α, Γ), αλλά παρουσιάζει νοτιοανατολική απόκλιση από τον κατά μήκος άξονα της ΠΒ³.

Ο MN έχει μήκος 9,5 μ. με την αψίδα και πλάτος 5 μ. με τους πλάγιους τοίχους. Η ημικυκλική αψίδα έχει χορδή 3 μ. και βέλος χορδής 1,30 μ. Ο τοίχος του ημικυκλίου πλαταίνει στα άκρα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργείται η προϋπόθεση ομαλής κατασκευής του κοίλου εσωτερικά. Τα «τρίγωνα επαφής» των δύο αψίδων, βόρεια και νότια, χτίζονται με λίθους και άφθονο κοιλίαμα για λόγους καλύτερης στερέωσης της αψίδας του MN (ένθ. πίν. Β και πίν. 36).

Χτιστή ημικυκλική Αγία Τράπεζα κατελάμβανε όλον τον εσωτερικό χώρο της κόγχης, καθώς φανερώνουν ορθογωνισμένες ασβεστόπετρες που βρέθηκαν *in situ*. Το ιερό χωριζόταν με λίθινο τέμπλο, που υψωνόταν σε απόσταση 2,5 μ. από το κέντρο του κοίλου της αψίδας. Τα θεμέλιά του βρέθηκαν κατά την ανασκαφή (πίν. 34β). Το επίπεδο του δαπέδου του MN καθορίζεται από ταινία με λίθινες πλάκες που διατηρούνται ακόμη και η οποία περιτρέχει το εσωτερικό των τοίχων (ένθ. πίν. Β, χώροι Α και Γ και πίν. 26β). Η τοιχοδομία του MN, που αποτελείται από ευτελή υλικά, το πάχος των πλάγιων πλευρών (0,50 μ.) και οι διαστάσεις του δείχνουν την ασημαντότητα του κτιρίου. Από τα υλικά, που ανέσυρε η ανασκαφή, μερικά σκαλιστά λίθινα στοιχεία (τόξα παραθύρων, περιθυρώματα και διαχωριστικοί πεσσίσκοι) δίνουν

1. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 66-67.

2. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 230-231 και 299-300 αντίστοιχα.

3. Σε πειραματικές μετρήσεις, που έγιναν τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1984, διαπιστώθηκε ότι ο κατά μήκος άξονας της ΠΒ, προεκτεινόμενος ανατολικά, συναντά τον ήλιο την ώρα ακριβώς που ανατέλλει πάνω από το απόκρημνο βουνό της Κλόκοβας.

το μέτρο των δυνατοτήτων και της αισθητικής φτώχειας των κατασκευαστών. Από το υλικό της ΠΒ χρησιμοποιήθηκαν μονόλιθες τραπεζιόσχημες πλάκες, που τοποθετήθηκαν στο κατώφλι της μοναδικής εισόδου από δυτικά (ένθ. πίν. Β, χώρος Γ και πίν. 33) καθώς και στη δυτική πλευρά εξωτερικά ως «πεζούλια».

Ενδεικτική είναι η παρατήρηση ότι τα θεμέλια του ΜΝ είναι κατά 0,30 μ. ψηλότερα από τα αντίστοιχα της ΠΒ. Οι δε τάφοι, που βρέθηκαν στα πλάγια, εξωτερικά του ΜΝ, είναι τοποθετημένοι ακόμη και επάνω στους στυλοβάτες της ΠΒ (ένθ. πίν. Β), που σημαίνει ότι τα ερείπια της ΠΒ είχαν καλυφθεί από μπάζα και χώματα και δεν διακρίνονταν εκτός από την αψίδα που διατηρούνταν σε μεγαλύτερο ύψος.

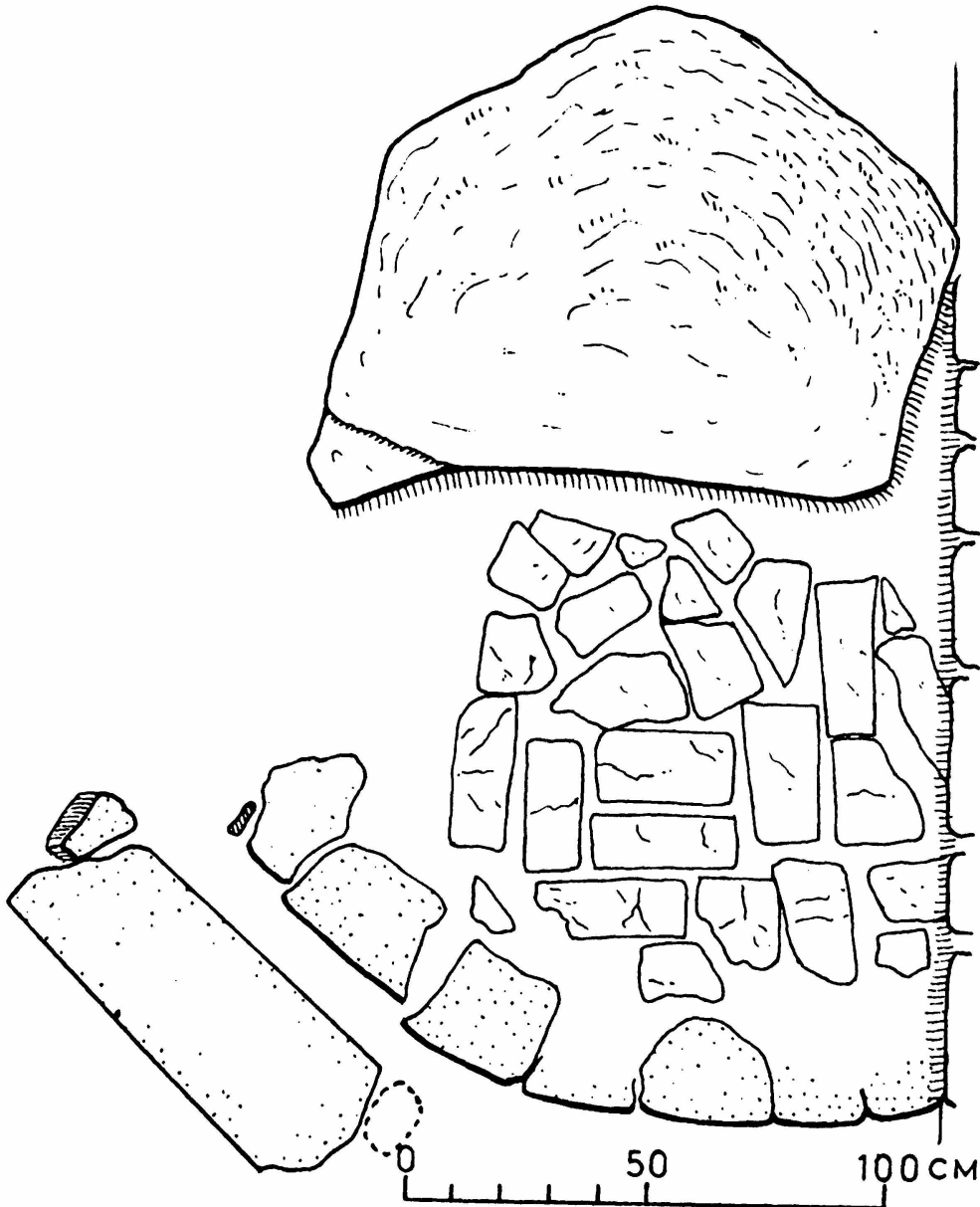
1. ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ: Στο νότιο παστοφόριο της ΠΒ και σε μικρό τμήμα του νότιου κλίτους (ένθ. πίν. Β, χώρος Δ) και πίν. 28β, 29β) ανασκάφτηκε ορθογώνιο δωμάτιο (εσωτ. διαστ. 6,5×2,3μ.). Η ανατολική και η νότια πλευρά στηρίζονται στο μεγαλύτερο τμήμα τους στην τοιχοδομία της ΠΒ. Την ενότητα του δωματίου διακόπτει ο δυτικός τοίχος του παστοφορίου και δημιουργεί πρόβλημα εισόδου επειδή απομονώνεται από όλες τις πλευρές με τους τοίχους ύψους 1 μ. περίπου. Το πρόβλημα αυτό, όπως και πολλά άλλα σημαντικότερα, θα λύσει ίσως η επόμενη φάση της ανασκαφής. Μικρότερο δωμάτιο, στα δυτικά του πρώτου, έχει είσοδο από βόρεια, έτσι ώστε να υπάρχει διαρκώς επικοινωνία μεταξύ ναΐσκου και προσκτισμάτων. Νοτιότερα επισημάνθηκε άλλο ορθογώνιο δωμάτιο (εσωτ. διαστ. 2 × 1,8 μ.) χωρίς να βρεθεί ακόμη η είσοδος και η λειτουργική του σχέση προς το προηγούμενο.

Το δωμάτιο του χώρου Δ παρουσιάζει κάποια ιδιορρυθμία. Στο ανατολικό τμήμα του βρέθηκε *in situ* ορθογώνιος λιθόπλινθος, που προέρχεται από τις αρχαίες κατασκευές, σε θέση Αγίας Τραπέζας (ένθ. πίν. Β, χώρος Δ και πίν. 29β). Δεν υπάρχει κόγχη, ούτε άλλη ένδειξη μέχρι στιγμής που να δικαιολογεί την ύπαρξη «παρεκκλησίου». Δεν αποκλείεται επίσης να μετέφερε κάποιος τον ασβεστόλιθο στα νεότερα χρόνια και να τον τοποθέτησε εκεί, μια και ο χώρος στο σημείο δεν είχε «μπαζωθεί». Για το λόγο αυτό επισημάνθηκε αμέσως το άνω μέρος του ασβεστόλιθου ύστερα από τον πρώτο επιφανειακό καθαρισμό των θάμνων. Με την τελευταία άποψη συνηγορεί και το χτίσιμο εικονοστασίου στη γωνία του νοτιοανατολικού τοίχου της ΠΒ (πίν. 28β και 29β) στις αρχές του αιώνα μας κατά τη μαρτυρία των γεροντοτέρων της Κάτω Βασιλικής.

Τα δωμάτια που περιγράψαμε πρέπει να χρησίμευαν ως κατοικίες των μοναχών. Την άποψη αυτή ενισχύουν τρία επιχειρήματα: α) Δεν επισημάνθηκαν μέχρι στιγμής άλλα κτίρια γύρω από τον ΜΝ., β) τα δωμάτια βρίσκονται στη νότια πλευρά του ναΐσκου, ηλιόλουστα σ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και με θέα προς τη θάλασσα, γ) βρίσκονται κοντά στην Εστία.

2. ΕΣΤΙΑ Ή ΦΩΤΑΝΑΜΑ: Στο νοτιοδυτικό σημείο, ως το οποίο έφθασε η ανασκαφή, αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλάκες (Σχ. 4, πίν. 37). Στην ανατολική πλευρά του δημιουργείται χαμηλό ημικυκλικό βάθρο για το μαγείρευμα χτισμένο με λίθους, ενώ πήλινη πλίνθος, σχήματος παραλληλεπιπέδου με δύο ασβεστόπετρες στα πλάγια, δίνουν την εντύπωση εισόδου.

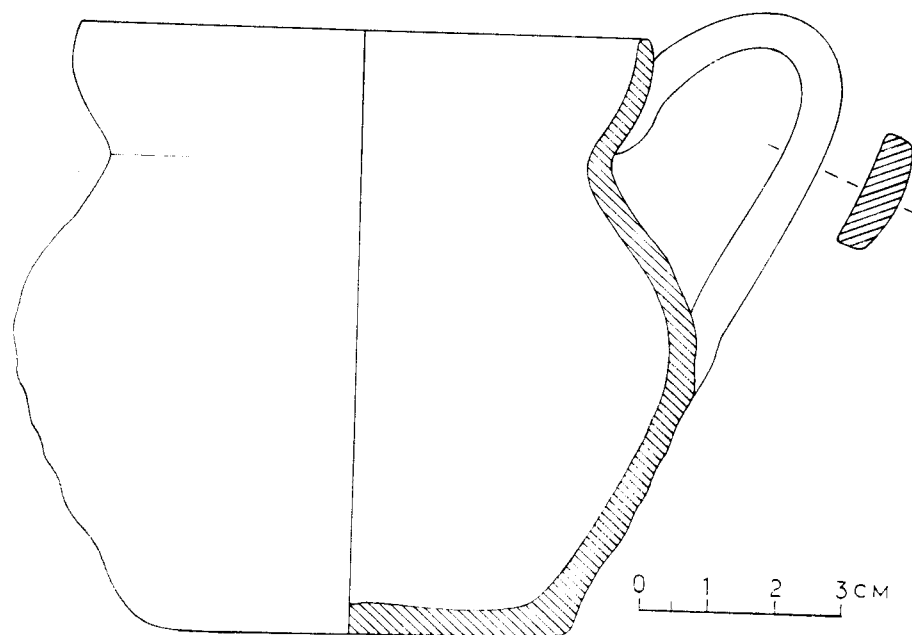
Σχ. 4. Το πλακοστρωμένο δάπεδο της Εστίας.

Το δωμάτιο (διαστάσεων περίπου $3 \times 2,5$ μ.) πρέπει να το χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί του ΜΝ ως Εστία ή και ως Φωτάναμα¹. Την υπόθεση μετατρέπουν σε βεβαιότητα η ύπαρξη του βάθρου στη βορειοανατολική γωνία (όπου βρέθηκαν μαυρισμένα θραύσματα κεράμων και λίθων), η ανεύρεση θραυσμάτων από

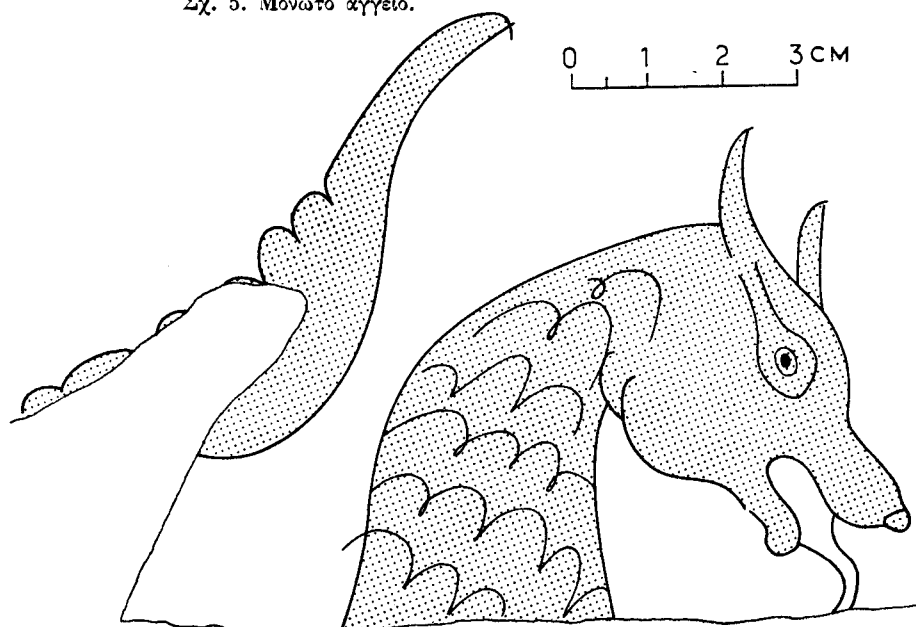
1. Για την Εστία ή το Φωτάναμα βλ. Α. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, 61-68 (Εστία) και 68-70 (Φωτάναμα).

την συγκόλληση των οποίων προήλθε το μόνωτο αγγείο (Σχ. 5 και πίν. 42), αλλά προπαντός η ανεύρεση θραυσμάτων πινακίων με εγχάρακτες έγχρωμες παραστάσεις (Σχ. 6 και πίν. 40,41, 45α-β), θαλασσινών οστράκων (πίν. 47α),

Σχ. 5. Μόνωτο αγγείο.

Σχ. 6. Δρακοντοειδές από βυζαντινό πινάκιο.

τεμαχίων χύτρας και αποτμημάτων λύχνων (πίν. 43α). Πλήθος εξάλλου οστράκων, μεσοβυζαντινής περιόδου, διακοσμημένα, εγχάρακτα, εφουαλωμένα ή άβασφα (πίν. 43β, 44β) βρέθηκαν σε διάφορα μέρη του δωματίου.

Ο διπλός προορισμός του δωματίου δικαιολογείται από την ολιγαριθμία των προσκτισμάτων. Στον ίδιο χώρο όπου παρασκευάζαν το φαγητό τους (Εστία) συγκεντρώνονταν τις κρύες νύχτες του χειμώνα, κατά τη διάρκεια της ολονυκτίου ακολουθίας, και θερμαίνονταν κοντά στη φωτιά πίνοντας συγχρόνως και ζεστά αφεψήματα (Φωτάναμα).

3. ΤΑΦΟΙ: Βόρεια και νότια του MN, στο χώρο των παστοφοριών της ΠΒ, αλλά και του ιερού βήματος, ανασκάφτηκαν συστηματικά κιβωτιόσχημοι τάφοι, τέσσερις βόρεια και πέντε νότια. Δύο επίσης λακκοειδείς¹ ομαδικοί τάφοι εντοπίστηκαν και αποκαλύφτηκαν, ο πρώτος με τέσσερις σκελετούς και κρανία, στο σημείο συνάντησης του νότιου στυλοβάτη της ΠΒ και του δυτικού εσωτερικού τοίχου του νότιου παστοφορίου (Δ), και ο δεύτερος με πέντε σκελετούς και κρανία στο εσωτερικό του MN 1,50 μ. ανατολικότερα από το κατώφλι και 1,60 μ. από τον βόρειο τοίχο. Τα οστά των ομαδικών τάφων ήταν ιδιαίτερα εύθρυπτα. Σε καλύτερη κατάσταση βρισκόταν ο τάφος Ε (πίν. 35) στον οποίο βρέθηκε σιδερένια πόρπη από ζώνη (πίν. 39α) και τεμάχιο κατεργασμένης υαλόμαζας σε σχήμα κόμπου. Όλοι οι υπόλοιποι τάφοι είχαν μόνο τον σκελετό χωρίς άλλο εύρημα.

Οι τάφοι ήταν απλοί στην κατασκευή. Σε βάθος $\pm 0,50$ μ. από την στάθμη του δαπέδου του MN, πάνω σε πυθμένα από χώμα, τοποθετούσαν τον νεκρό. Στα τοιχώματα τοποθετούσαν αργούς λίθους (πίν. 30β) και τεμάχια κεραμίδων και σκεπάζονταν με σχιστολιθικές πλάκες. Οι ανεξάρτητοι τάφοι είχαν εσωτερικές διαστάσεις $\pm 1,70 - \pm 1,90 \times \pm 0,40 - \pm 0,60$ μ., ενώ οι ομαδικοί $\pm 0,60 \times \pm 0,80$ μ.

Είναι προφανές ότι οι τάφοι δεν έχουν καμιά σχέση με την ΠΒ, αλλά αποτελούν τον κοιμητηριακό χώρο του μεσοβυζαντινού MN. Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται με την τοποθέτηση των νεκρών και σε σημεία όπου τα ερείπια των στυλοβατών της ΠΒ (τάφος Ε στον στυλοβάτη μεταξύ Ε και Α και ομαδικός τάφος στον στυλοβάτη μεταξύ Α και Δ στον ένθ. πίν. Β.). Η τοποθέτηση αυτή των δύο τάφων φανερώνει το μέγεθος καταστροφής της ΠΒ, της οποίας οι εξωτερικοί τοίχοι, η αψίδα, οι μεσοτοιχίες και οι στυλοβάτες είχαν διατηρηθεί σε ελάχιστο ύψος και σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις έφθαναν ως τα θεμέλια.

Αν κρίνουμε εξάλλου από τον αριθμό των σκελετών και κρανίων που ως τώρα ανευρέθηκαν (8 ολόκληροι σκελετοί και 9 οστά και κρανία στους δύο ομαδικούς τάφους) οι 17 μοναχοί καλύπτουν περίπου το χρονικό διάστημα των 2-3 αιώνων, αν υπολογίσουμε στατιστικά ότι κάθε φορά δύο μοναχοί θα διαδέχονταν

1. Βλ. Δ.Ι. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου εν Κορίνθω, ΠΑΕ 1976, 185.

τους προηγούμενους για 30 χρόνια κατά μέσο όρο. Μ' αυτόν το συλλογισμό μπορούμε να υποθέσουμε ότι η δεύτερη φάση με τον MN, που ορθώθηκε στον κατεστραμμένο χώρο της ΠΒ, συμπίπτει με την εποχή της ακμής των ναών και των σπηλαίων - ασκηταριών της Βαράσοβας, δηλ. με τη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ο - 12ο αι., Σχ. 1)¹.

Γ. ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα πενιχρά ευρήματα, που συγκεντρώθηκαν από τον επιφανειακό καθαρισμό του λόφου της Αγίας Τριάδας (1982) και από τον χώρο της ΠΒ κατά την διάρκεια της ανασκαφής (1984), είναι δυνατό να καταταχτούν στις παρακάτω ενότητες - κατηγορίες:

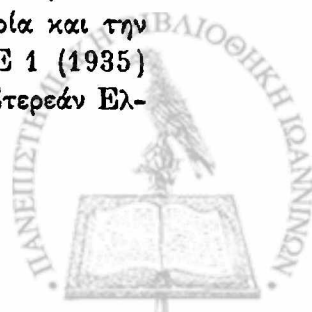
1. *Προϊστορική περίοδος*: Οψιανοί, λίθινα εργαλεία, χάλκινος ρόμβος με εγχάρακτη παράσταση, τμήματα χειροποίητων αγγείων.
2. *Κλασική - Ελληνιστική περίοδος*: Πλήθος μελανόβαφων και ερυθρόβαφών διακοσμημένων και εφυαλωμένων οστράκων, βάσεις, χείλη, λαβές, φοινικικό ανθρωπόμορφο ειδώλιο, αιτωλικά νομίσματα κ.ά.
3. *Παλαιοχριστιανική περίοδος*: Κέραμοι με ενδείξεις εργαστηρίων, μεγάλος αριθμός αποτμημάτων άβαφων αγγείων με ραβδώσεις κ.ά.
4. *Μεσοβυζαντινή περίοδος*: Εφυαλωμένο πινακίο, διακοσμημένο με δρακοντοειδή μορφή, αποτμήματα πινακίων με έγχρωμες εγχάρακτες παραστάσεις, μόνωτο εφυαλωμένο αδιακόσμητο αγγείο, σιδερένια πόρπη, καρφιά, πλήθος άβαφων οστράκων, χρωματιστά γυαλιά από σκεύη και τζάμια κ.ά.

Τα κινητά ευρήματα θα μελετηθούν από ειδικούς μελλοντικά. Από αυτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν:

- α) Από την προϊστορική περίοδο η ύπαρξη οψιανών (πίν.17) καθώς επίσης και το όστρακο από χειροποίητο αγγείο (πίν.18α), αν και η χρονολόγησή του είναι δύσκολη γιατί κάποτε κατεβαίνει και ως τη ρωμαϊκή εποχή. Προβληματική εξέλλου είναι η χρονολόγηση και η χρήση του χάλκινου ρόμβου με εγχάρακτες παραστάσεις πλοίων και δύο οπές (πίν. 18β). Πρόκειται άραγε για κάποιο «επίγραμμα» ή διακοσμητικό πάνω σε ξύλο ή δερμάτινο κάλυμμα επίπλου;
- β) Από την κλασική - ελληνιστική περίοδο ανάμεσα στα πολλά όστρακα ξεχωρίζει το μελανόβαφο όστρακο υστεροκλασικής εποχής με έντυπη διακόσμηση² (πίν.19α), το κεφάλι φοινικικού ανθρωπόμορφου ειδωλίου από

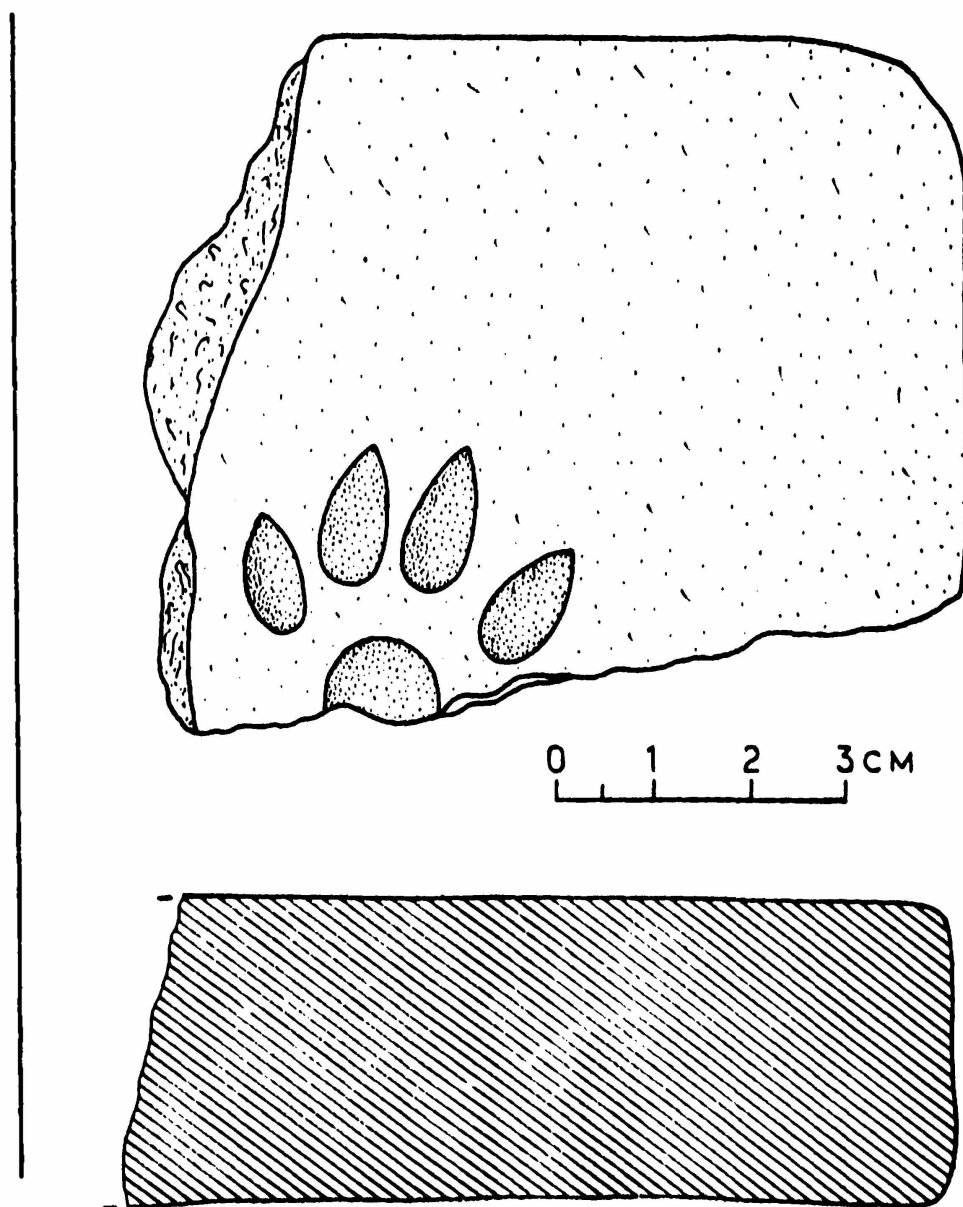
1. Βλ. σχετικά για τα μνημεία της εποχής στην περιοχή: Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 79-81, Θ. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας, Α. Ορλάνδος, ABME 1 (1935) 105-124, Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, 29-35, 80-86, 95-105, 116-126.

2. Hesperia 3 (1934), Α 72, εικ. 115.

μπλε υαλόμαζα με κίτρινη γενειάδα (πίν. 20α-β) και τα νομίσματα των Λιτωλών.

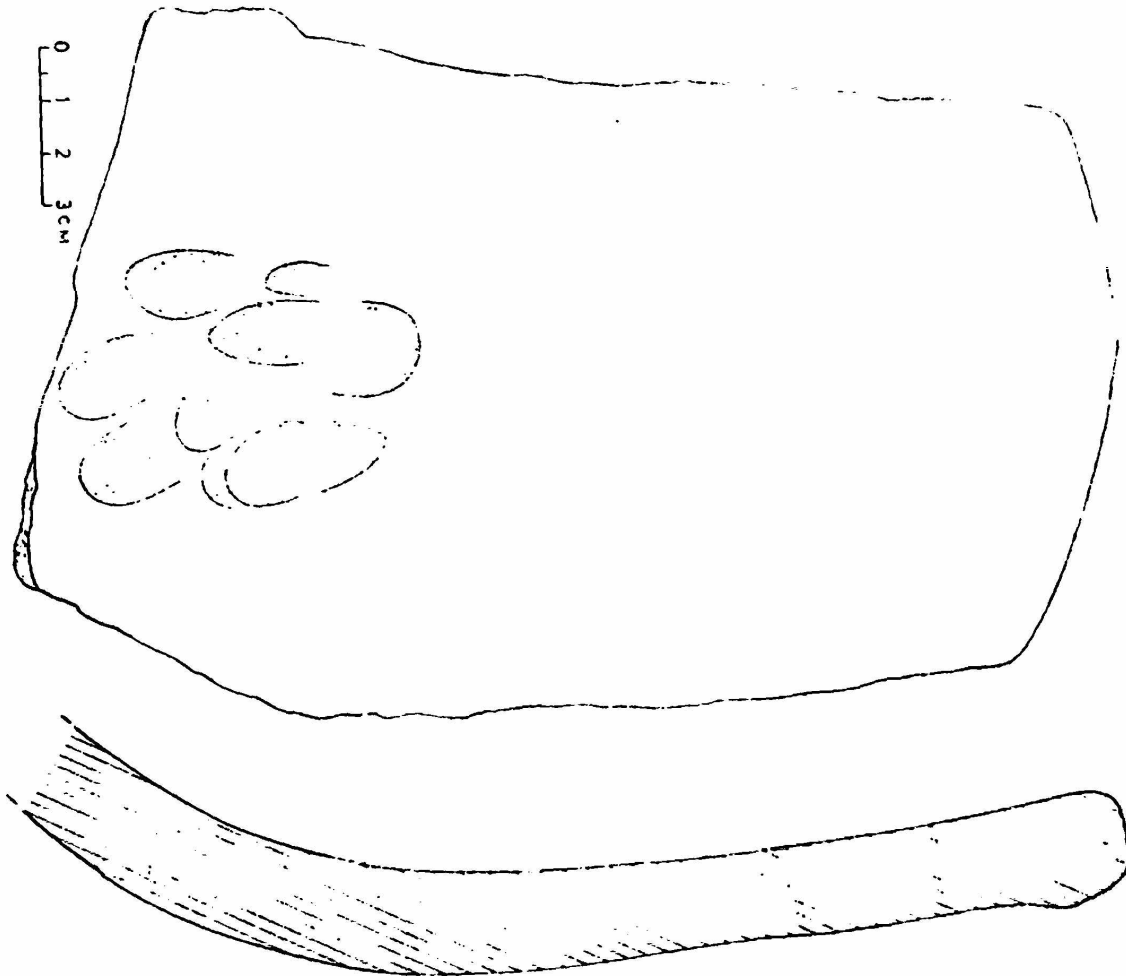
- γ) Από την παλαιοχριστιανική περίοδο σημειώνουμε το πλήθος των κεράμων με εργαστηριακές ενδείξεις (Σχ. 7), τα άβαφα όστρακα με τις ραβδώσεις (πίν. 38 Σχ. 8), τους μυκτήρες λυχναριών (πίν. 43α) και τους μικρούς λίθους με ενδείξεις σοβά και χρώματος, υπολείμματα πιθανότατα μωσαϊκού δαπέδου (πίν.47β).

Σχ. 7α. Πήλινη πλάκα (απότμημα) με το «σφράγισμα» των κεραμουργείων

δ) Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο εντυπωσιακό είναι το εφυαλωμένο πινάκιο με την εγχάρακτη δρακοντοειδή μορφή (πίν. 40,41) καθώς και τα όστρακα με γραπτή ή εγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 43β, 44α-β, 45α-β)¹, το μόνωτο

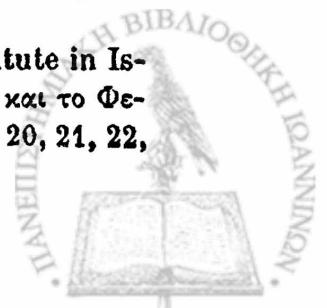
Σχ. 7β. Πήλινη πλάκα (απότμημα) με το «σφράγισμα» των κεραμουργείων.

εφυαλωμένο αλλ' αδιακόσμητο αγγείο (πίν. 43), η σιδερένια πόρπη (πίν. 39α)² και το πλήθος των γυαλιών (πίν. 46) από διάφορα σκεύη ή τζάμια παραθύρων, όλα ανοιχτών αποχρώσεων³.

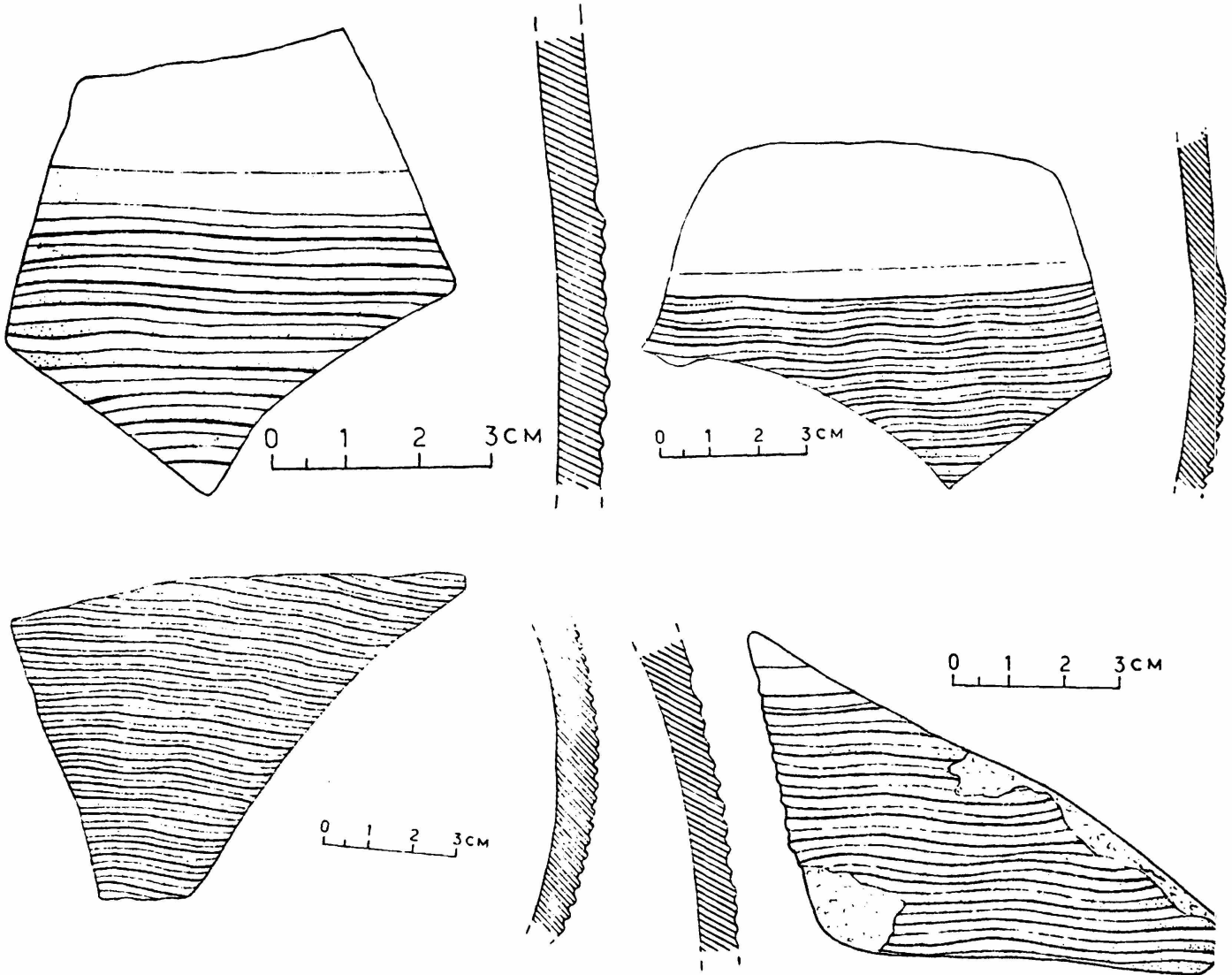
1. Βλ. πρόχειρα Χ. Κριτζάς, Το βυζαντινόν ναυάγιον Πελαγονήσου-Αλονήσου, AAA, IV (1971) τεύχ. 2, 176-182, Ρ. Throckmorton, Exploration of a byzantine wreck at Pelagos island near Alonnessos, AAA, IV (1971) τεύχ. 2, 183-185 και κυρίως Δέσποινα Ευγενίδου, Η κεραμεική της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου Τρανού της Θεσσαλονίκης, «Ανθρωπολογικά» 3 (1982) 23-39.

2. Δ. Πάλλας, Βαρβαρικοί πόρπαι Κορίνθου, «Πεπραγμένα Θ' Βυζαντ. Συνεδρίου (1953) I, πίν. 64 (1α).

3. Arthur H. S. Megaw, Notes on recent work of the Byzantine Institute in Istanbul, DOP, 17 (1963) 333-371 (από τις Μονές Παντοκράτορος, της Χώρας και το Φετιχέ τζαμί). Για τα χρωματιστά τζάμια σ. 349-364, εικ. Η, Ι, J, K, L και πίν. 20, 21, 22, 23, 24, 25.

ε) Από τα νομίσματα¹ τα τρία είναι των Αιτωλών και χρονολογούνται γύρω στα 279-168 π.Χ. Είναι πολύ εφθαρμένα. Το πρώτο παριστάνει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή της Αθηνάς και στον οπισθότυπό του Ηρακλή (πίν. 22)², το δεύτερο στον εμπροσθότυπο την Αταλάντη ή την Αιτωλία με καυ-

Σχ. 3. Όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής με αυλακώσεις και γραμμώσεις.

1. Πρώτη εκτίμηση έκανε η κ. Μάντω Οικονομίδου - Καραμεσίνη, Δ/ντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, την οποία ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

2. Βλ. SNG COP αρ. 35-40.

σία και στον οπισθότυπο την ένδειξη ΑΙΤΩΛΩΝ και παράσταση αιχμής δόρατος¹, στο τρίτο εικονίζεται ανδρική κεφαλή και στον οπισθότυπο αιχμή δόρατος και σιαγών κάπρου², ενώ το τέταρτο είναι μάλλον της Ελαίας και παριστάνει τον Πήγασο (;) και στον οπισθότυπο τρίαίνα³.

Από τα βενετσιάνικα το πρώτο με το σύμβολο του Αγίου Μάρκου (;) και το σταυρό είναι τορνιτσέλλι του Antonio Venier (1382-1400 μ.Χ.)⁴, ενώ το δεύτερο, που είναι πολύ εφθαρμένο, πρέπει να είναι του τέλους του 14ου αι. μ.Χ.

1. SNG COP, αρ. 25.

2. Στο Ίδιο, αρ. 28-33

3. Βλ. Franke, σελ. 43 και I. Gruppe. Χρονολογείται γύρω στα 360-342 π.Χ. ή 342-340 π.Χ.

4. Βλ. Papadopoli, I, σελ. 231, αρ. 7 πίν. XIII, 11.

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

I. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ (1982)

α. Στο χώρο της βασιλικής

- 1) Αποτμήματα βάσεων αγγείων (15)
- 2) Αποτμήματα χείλους αγγείων (10)
- 3) Αποτμήματα τοιχωμάτων αγγείων (4)
- 4) Λαβές αγγείων (26)
- 5) Αποτμήματα με χαρακτή διακόσμηση (4)
- 6) Αποτμήματα καμένου κεραμιδιού (2)
- 7) Απότμημα κεράμου με σφραγίδα (ίχνος από πάτημα λαγού)
- 8) Αποτμήματα αγγείου με ταινία και εφυάλωση κίτρινου χρώματος (8)
- 9) Απότμημα αγγείου με γαλάζια επιφάνεια και κίτρινες ραβδώσεις
- 10) Απότμημα αγγείου με στίλβωση σκεύους στο χρώμα του πηλού
- 11) Απότμημα από σκέπασμα σκεύους με τη λαβή του
- 12) Αποτμήματα βάσης και τοιχώματος «πινακίου» χωρίς χρώμα (2)
- 13) Απότμημα αγγείου με εξωτερική εφυάλωση μαύρη και κίτρινη με φολιδωτή διακόσμηση
- 14) Απότμημα αγγείου με εξωτερική κιτρινωπή εφυάλωση και με εσωτερικές ραβδώσεις
- 15) Αποτμήματα πιάτου με φολιδωτή διακόσμηση εσωτερικά και ραβδώσεις διπλές και κυμάτιο κοντά στο χείλος (3)
- 16) Κέραμοι με αποτυπώματα δακτύλων (34)
- 17) Κέραμοι με αποτυπώματα γραμμικά (18)
- 18) Κέραμοι με γραμμική ταινιωτή διακόσμηση (7)
- 19) Αποτμήματα αγγείων με ταινιωτή διακόσμηση (14)
- 20) Αποτμήματα αγγείων με ραβδώσεις, χαρακτηριστικά των παλαιοχριστιανικών χρόνων (15).
- 21) Κομμάτια άψητου κεραμιδιού (5)
- 22) Ψημένα κεραμίδια, καλυπτήρες και στρωτήρες
- 23) Τεμάχια σοβά
- 24) Βότσαλο δαπέδου αφίδας με επίχρισμα και ίχνη ώχρας
- 25) Τμήμα ωσειδούς πέτρας (σχήμα αντίχειρα)

- 26) Τμήματα αγγείων με αυλακοειδή επιφάνεια (3)
- 27) Διάφορα βότσαλα μορφής αχιβάδας
- 28) Τεμάχια από κουρασάνι
- 29) Όστρακα αγγείων με ίχνη τροχού (6)
- 31) Όστρακο αγγείου μελανόβαφο εξωτερικά και εσωτερικά
- 30) Όστρακα αγγείου με ερυθρά βαφή και στίλβωση
- 32) Όστρακα αγγείου με ραβδωτή εξωτερική διακόσμηση (2)
- 33) Μελανόβαφο μικρό αγγείο για λιβάνι
- 34) Σφονδύλι
- 35) Μεταλλικά καρφιά (5)
- 36) Πράσινο τμήμα βραχιολιού από υαλόμαζα
- 37) Κομμάτι γυαλιού χρώματος λαδί από καντήλι
- 38) Σιδερένια πόρπη
- 39) Κομμάτια κάρβουνο
- 40) Διαχωριστικοί κιονίσκοι παραθύρου από λευκή ελαφρόπετρα (2)
- 41) Ενδιάμεσο κολωνάκι δίλοβου παραθύρου (ΝΔ γωνία κεντρικού κλίτους)
- 42) Κοχύλι ρόζ
- 43) Κυκλικό κεραμίδι για θυμιάμα
- 44) Απότμημα πιάτου πιθανώς με εφυάλωση εσωτερική σε κιτρινωπό χρώμα και ανοιχτή κόκκινη ζώνη στο χείλος
- 45) Απότμημα κεράμου με σφράγισμα σταυρού

β. Προϊστορικά, κλασσικά και ελληνιστικά ευρήματα εξωτερικού χώρου

- 1) Απότμημα άβαφου ρυτού, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα των Αιτωλών
- 2) Προϊστορικό εργαλείο πράσινου χρώματος
- 3) Προϊστορικό εργαλείο καφέ χρώματος
- 4) Όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (3)
- 5) Όστρακα μελανόβαφων αγγείων (66)
- 6) Όστρακα ερυθρόβαφων αγγείων (22)
- 7) Όστρακα άβαφων αγγείων (14)
- 8) Όστρακο ερυθρόβαφου αγγείου με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων
- 9) Αποτμήματα αγγείων από την περιοχή του χείλους (2)
- 10) Αποτμήματα βάσης αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (2)
- 11) Αποτμήματα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση (4)
- 12) Πήλινη αγνύθα.
- 13) Σφονδύλι
- 14) Πήλινο βαρύδι (πηνίον)

- 15) Τμήματα λιωμένου μετάλλου (2)
- 16) Χάλκινο καρφί με κεφαλή
- 17) Μυκτήρες λυχναριού (2)
- 18) Γυάλινη κεφαλή γενειοφόρου φοινικικού ανθρωπόμορφου ειδωλίου με οπή στο πίσω μέρος για την στήριξή του
- 19) Χάλκινος ρόμβος με εγχάρακτες παραστάσεις πλοίων και δύο οπές
- 20) Σημαντικός αριθμός λαβών
- 21) Κήλικας με σωζόμενο πόδι (βάση) και ανοιχτά τοιχώματα

II. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ (1984)

Στο χώρο της Βασιλικής

- 1) Κέραμοι με διακόσμηση από ίχνη λαγού (2)
- 2) Κέραμοι με αυλακωτή διακόσμηση (33)
- 3) Κέραμοι με σπειροειδή διακόσμηση (6)
- 4) Κέραμοι με γραμμωτή διακόσμηση (5)
- 5) Λαβές διαφόρων μεγεθών (133)
- 6) Κοχύλια (39)
- 7) Αποτμήματα από αγγεία με ραβδώσεις (50)
- 8) Αποτμήματα από αγγεία μελανόβαφα (40)
- 9) Βαρύδια (2)
- 10) Σφονδύλια (3)
- 11) Πήλινα διάτρητα αποτμήματα (3) από άγνωστο σκεύος.
- 12) Κέρατο ζώου (1)
- 13) Ομφαλωτή φιάλη (1)
- 14) Βότσαλα (3)
- 15) Αποτμήματα από αγγεία με εφύαλωση (47)
- 16) Πήλινα αγγεία (αποτμήματα) αγυάλωτα (165)
- 17) Βάσεις από πήλινα αγγεία (36)
- 18) Χείλη από πήλινα αγγεία (64)
- 19) Απότμημα πινακίου με εφύαλωση πράσινου χρώματος διακοσμημένο με δρακοντοειδή μορφή (1)
- 20) Ρυτά (2)
- 21) Προϊστορικό εργαλείο (1) και απότμημα προϊστορικού εργαλείου (1)
- 22) Καρφιά (2)
- 23) Κομμάτια από ασβεστοκονίαμα (2)
- 24) Απότμημα λίθινου αγγείου (1)
- 25) Γυαλιά (35)

- 26) Χάλκινα ελάσματα (2)
- 27) Σκύφος μόνωτος (1)
- 28) Νομίσματα αρχαία αιτωλικά (3), Ελαίας (1), βενετσιάνικα (2)
- 29) Κάρβουνα (3 κουτιά)
- 30) Σκελετοί ολόκληροι (8)
- 31) Τμήμα λίθινης γαβάθας (1)

Δ. ΠΡΩΤΕΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μέχρι τώρα πορεία της ανασκαφής οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα:

1) Έχουμε μπροστά μας «παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική» (πιθανότατα του 5ου ή 6ου αι.) μεγάλων διαστάσεων, μήκους 28 μ., χωρίς την αψίδα, και πλάτους 18,70 μ.

2) Η τεράστια αψίδα δέχεται ακτινωτά ως υποστηρίγματα πέντε αντηρίδες. Ο αριθμός και το μέγεθος των αντηρίδων φανερώνει το ύψος της αψίδας και κατ' επέκταση του ναού.

3) Σε πολλά σημεία και ιδιαίτερα στον στυλοβάτη, που χωρίζει το νότιο από το κεντρικό κλίτος, χρησιμοποιούνται πελεκημένοι ογκόλιθοι (με περιταΐνια και άπεργο) σε δεύτερη χρήση, που προέρχονται ίσως από αρχαίο ιερό. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με την ύπαρξη *in situ* ακρογωνιαίου δόμου στην βορειοανατολική γωνία του ναού ενισχύει την αρχική υπόθεση για προϋπαρξη στον ίδιο χώρο αρχαίου ιερού. Είναι γνωστή η συνήθεια άλλωστε σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και συχνά στην Αιτωλοακαρνανία να μετατρέπονται αρχαία ιερά σε χριστιανικούς ναούς.

4) Οι κατά μήκος στυλοβάτες, που χωρίζουν τον ναό σε τρία κλίτη, φθάνουν και συνδέονται με τον ανατολικό τοίχο. Διαπιστώνεται ότι πρόκειται για βασιλική, που διασώζει βόρεια και νότια της αψίδας ορθογώνια διαμερίσματα, πιθανότατα τα «παστοφόρια».

5) Από τις τομές που έγιναν στη δυτική πλευρά προέκυψε ο εγκάρσιος νάρθηκας και καθορίστηκε καταρχήν το μήκος της βασιλικής.

Εκείνο που δυσκόλεψε την ανασκαφή και δημιούργησε πολλά προβλήματα είναι ο μεταγενέστερος ναΐσκος, που αποκαλύφτηκε στο χώρο του κεντρικού κλίτους. Μεθοδικός και προσεκτικός προγραμματισμός καθώς και σχολαστική ανασκαφική εργασία έφερε στο φως μικρό κτίσμα, που όπως φαίνεται υψώθηκε πάνω στα ερείπια του αρχικού παλαιοχριστιανικού ναού. Από την τοιχοδομία, τα πενιχρά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και τα ευρήματα που συνδέονται με τον μεταγενέστερο ναΐσκο είναι δυνατό να γίνει πρώτη απόπειρα για χρονολόγηση και να τοποθετηθεί στα πρώιμα χρόνια της μεσοβυζαντινής περιόδου (9ος-12ος αι.) και ιδιαίτερα στον 9ο-10ο αι., εποχή άλλωστε που αρχίζει να ακμάζει και το μεγάλο ασκητικό κέντρο της Βαράσοβας με το πλήθος των ναών, των μοναστηριών και των ασκηταριών - σπηλαίων.

Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του μεταγενέστερου ναΐσκου είναι:

1) Η αφίδα του εφάπτεται της εσωτερικής πλευράς της αφίδας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, αλλά δεν ταυτίζεται.

2) Ο κεντρικός κατά μήκος άξονας του ναΐσκου δεν συμπίπτει με τον αντίστοιχο της βασιλικής, γι' αυτό παρουσιάζει νοτιοανατολική απόκλιση από αυτόν.

3) Ο μεταγενέστερος ναΐσκος είναι μονόχωρος με μικρό ιερό, που χωρίζεται από λιθόχτιστο τέμπλο, έχει χτιστή Αγία Τράπεζα στο κέντρο της αφίδας και από τη δυτική είσοδο κατεβαίνει κανείς, με δύο αναβαθμούς, στο πλακόστρωτο δάπεδο από το οποίο σώζεται ζώνη που περιτρέχει τους τοίχους εσωτερικά.

4) Οι πολλές ταφές που παρατηρήθηκαν βόρεια και νότια του ναΐσκου, αλλά και μία στο εσωτερικό του, κοντά στην είσοδο, πρέπει να είναι της ίδιας εποχής με αυτόν.

5) Στο χώρο του νότιου παστοφορίου του αρχικού ναού χτίστηκε είδος παρεκκλησίου, τουλάχιστο καθώς δείχνουν τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα.

6) Έξω από τη νότια μικρή πλευρά του αρχικού ναού επισημάνθηκε ανεξάρτητο δωμάτιο με ωραία κεράμινη πλακόστρωση, εστία και σκεύη. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για απλή «Εστία» ίσως και «Φωτάναμα».

Από τις υπάρχουσες ως τώρα ενδείξεις δε μπορούμε ακόμα να σημειώσουμε το χρόνο καταστροφής του ναΐσκου και να διαπιστώσουμε τον τρόπο ερείπωσής του.

Γενικά εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι η έλλειψη ψηφιδωτού δαπέδου (ελάχιστες μόνο ενδείξεις) και η παντελής απουσία μαρμάρου από την παλαιοχριστιανική βασιλική. Δεν αποκλείεται μαρμάρινο υλικό να μεταφέρθηκε σε πλησιέστερα εκκλησιαστικά ή άλλα κτίσματα της περιοχής. Το μέγεθος όμως της παλαιοχριστιανικής βασιλικής μας κάνει να βγάλουμε συμπεράσματα, παρά τη σιωπή των πηγών, για την πυκνότητα του πληθυσμού της περιοχής, ο οποίος δεν πρέπει να ήταν ευκαταφρόνητος. Εξάλλου ο μεταγενέστερος ναΐσκος φανερώνει τη συνέχεια της εκκλησιαστικής παράδοσης στη Δυτική Στερεά και εντάσσεται στην προσπάθεια ανανέωσης του μοναχικού ιδεώδους στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής και την εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων ελπίζουμε να αναπληρωθεί, μέχρις ενός σημείου, η έλλειψη πηγών και με τη βοήθεια και των ευρημάτων να φωτιστεί κατά τι και να προωθηθεί η έρευνα της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην περιοχή.

ATHANASIOS D. PALIOURAS
REPORT ON THE EXCAVATION OF THE UNIVERSITY
OF IOANNINA IN KATO - VASILIKI, ETOLIAS

In September of 1984, a systematic excavation began on the hill of Agia Triada, which is located east of Kato-Vasiliki, a village by the sea in Etolia.

What preceded this event, was a cleaning of the exterior and a preparation of the area done in September of 1982. The excavation is carried out by the Archaeological sector of the Department of History and Archaeology at the University of Ioannina, with the assistance of architects and archaeologists specializing in this field. The participation of numerous students of the Archaeology Department of Ioannina, reveals, besides the researching nature of the excavation, its educational character as well.

To the west of the present village and on the east side of the steep mountain of Varasova remain till today the ruins of the homeric, Etolic city Halkida (Homer, B 640). The city walls of the classical period still remain and impressive is the enormous quarry to the east. It is believed that the material of this quarry was used to built the city of Patra during the classical period.

To the east of the present village, on the peaceful hill of Agia Triada remain two series of walls, the hellenic and the byzantine. At the top of the hill through systematic excavation came to surface a large portion of a paleochristianic Vasiliki, lengths 28 m. without its arch and width 18,70 m.

The progress of the excavation up to date leads us to the following conclusions:

1. What we have before us is a Vasiliki with three naves of the paleochristian period (5th - 6th Century).
2. The enormous arch receives as under-props, five buttresses.
3. In many places smoothed blocks of stone are used which come from an ancient temple.
4. From the cuts that were made on the west side a transversal narthex was discovered and in this way the length of the Vasiliki was determined.

5. In the Central nave, during the middle byzantine period (9th-12th Century) in which the paleo-christian Vasiliki was destroyed, a small church was built with rather poor materials.

6. Many tombs were found, which are of the same period as the subsequent Church.

7. The various edifices round this temple indicate the existence of a hearth, or «Photanamatos».

The multiple findings which were collected, belong to different eras like the pre-historic, the classical, the paleochristianic, and the middle-byzantine periods. Decorated shells, iron brooches, coins, pots, byzantine plates with decorated themes, e.t.c. stand out. Impressive is the absence of mosaic floors and the absence of marble.

When the excavation is completed and the findings are studied we hope to replace, up to a point, the lack of sources, and to throw some light to the paleo-christianic period of this distant area of Western Central Greece.

